

4894

295

2-30

philu

1885

2010

295
2-90

պ.

1234

Զ Ր Ա Դ Ա Ձ Տ

Թարգմանեց և ծանօթութիւններ աւելացրեց
ԼՆԻՈՆ ԳԷՈՐԳԵԱՆՅ

2001

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Մ. Շարաձէի: || Типог. М. Шарадзе и Ко

1895

9748

2534372

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 30 Іюня 1895 г.

5026-50

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՆՈՒԷՐ

ԹԱԳՈՒՀԻ ՓԱՐԱՄՈՒԶԵԱՆՅԱՆ

Որի դրամական օժանդակությունը լրջս
տեսաւ զըրոյկս:

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԲ

Աշակերտական ազատ ու թանկագին ժամերս յումպէտ չվատնելու եւ պատանեկական հասակումս ծագած՝ դէպի լեզուաբանութիւնը, մատենագրութիւնը եւ հնախօսութիւնը (Archéologie) բոլոր տենչանքիս սակաւ մի բաւականութիւն տալու համար, ծեռնամուկ եղայ մի յանդուգն քայլ անելու դէպի հայկական աղքատ գրականութեան զանձարանը այս թարգմանական դուշնաքեայ երախայրիք լումայովս, ի նկատի ունենալով մեր հանճարեղ բանաստեղծ եւ հրապարակախօս Սմբատ Շահաղիզեանի աշակերտին քաջալերիչ խօսքերը*):

Այս փոքրիկ գիրքը թարգմանեցի ուսաց լեզուով գրուած (Հարիւր մեծ մարդկանց կենսագրութիւն) Біографія сто великихъ людей վերնագրով երկից, որ այս բաժինը թարգմանուած է գերմաներէնից՝ Eranische Alterthumskunde (Իրանական հնագիտութիւն) նշանաւոր երկասիրութիւնից: Գրքիս իսկական հեղինակն է արեւելագէտ եւ զննդաւեստագէտ պրոֆեսոր Fridrich Spiegel (Փրիդրիխ Շպիկէլ), որ ծնուել է 1820 թուին: Առաջին անգամ այս գիտնականը խիստ քննադատութեան ենթարկեց «Չենդաւեստիա»-ի հետսքրքիր բովանդակութիւն ունեցող հատուածները, որ եւ հրատարակեց գերմաներէն. 1843 թուին արեւելեան լեզուների պրոֆեսոր եղաւ Էրլանդէլի համալսարանում, Գերմանիայում: 1852—1860 թ. գերմաներէն թարգմանեց «Չենդաւեստիա»-ն:

Մենք մերովսանն աշխատեցինք ըստ պատշաճին մի քանի կարեւոր ծանօթութիւններ աւելացնել այս կամ այն կէտը պարզելու համար որ եւ կցորդեցինք գրքիս վերջին:

ԼԵՒՈՆ ԳԵՈՐԳԵԱՆՅ

Ս. Էջմիածին

1895 թ. մայիսի 22-ին.

*) Տես. Հրապարակախօս Չայն. Մոսկուա, 1881 թ. երես 342.

Զ Ր Ա Դ Ա Շ Տ

Հին պարսիկների «Միզգաիզմ»¹⁾ կոչուած կրօնի հիմնադիրը համարուում է Զրադաշտ մոզը, որի անձնաւորութիւնը կիսաառասպելական է: Պատմութիւնը սրա մասին առաջին անգամ յիշում է Պարսկաստանի ամենամեծ թագաւորներից մէկի՝ Դարեհ Վշտասպեանի²⁾ ժամանակից, որ ապրում էր Քրիստոսի ծննդից առաջ՝ վեցերորդ դարի վերջում կամ հինգերորդի սկզբում և որը փորձ արաւ Պարսկե պետութեան մէջ գտնուող բազմաթիւ այլազան տաւրերը ի մի ձուլելու: Դարեհ Վշտասպեանի պայազատութեան ակնաւոր պատմական իրողութիւններից մէկն է կազմում Զրադաշտական վարդապետութեան ընդունելութիւնը Պարսկաստանում:

Զրադաշտն իւր յօրինած վարդապետութեամբ հանդերձ, յայտնի էր հին յոյներին և հռոմայեցիներին որպէս մոզերի վարդապետութեան հաստատիչ: Սակայն դասական մատենագիրներից մեզ հաղորդած հատ ու կտոր ու անհաւաստի տեղեկութիւնները չեն բաւականանում լիովին պարզաբանելու նրա անձնաւորութեան էութիւնը և իւր հեղինակած կրօնը: Եւս առաւել սակաւ տեղեկութիւններ են աւանդում մեզ նոքա այն հնագոյն ժամանակների ճշգրիտ նկարագրութեան նկատմամբ, որի շրջանին (époque) իբր թէ վերաբերում է նորա կեանքը:

Աւելի անփոփ տեղեկութիւններ են հաղոր-

դում մեզ տեղական աղբիւրները. ինչպէս օրինակ՝ «Զենդաւեստրա»³⁾ անուանուած պարսիկներէ սըրբազան մատեանները և յետին ժամանակների մահմեդական աղբիւրները. օրինակ, «Ֆիրդուսի գիրք թագաւորաց»⁴⁾ մեծահռչակ մատեանը, ուր բանաստեղծը պետեղում է այն բոլոր իրերն ու նկարագրութիւնները, որ գիտէր Զրադաշտի մասին վերջինիս հետեւողների երկասիրութիւններէրց։

Դառնալով այս երեւիլի անհատի անձնաւորութեանը, մենք պէտք է ասենք, որ միայն յոյներն ու հռովմայեցիներն էին սորան «Զարսաստր»⁵⁾ անուանում, մինչդեռ իրանական հնագոյն բնութագրութիւնների մէջ սա յորջորջում է «Զարոգրուշտրա». ըստ ամենայն հաւանականութեան Զրադաշտ կամ Զարսաստր անունն առաջ է եկել ժամանակի ընթացքում սոյն սկզբնական ձևից։

Մենք ոչ մի հաւաստապատում պատմական տեղեկութիւն չունենք Զրադաշտի վարած կեանքի ժամանակների մասին. արեւելեան մատենագիրներն ասում են, որ նա ապրում էր աշխարհի ոտեղծագործութիւններէրց 3000 տարի յետոյ։ Արեւմտեան⁶⁾ պատմագիրներէրց ոմանք Զրադաշտին վերաբերում են Վամբիսի⁷⁾ և Շմերդիսի⁸⁾ ժամանակներին, միւսներն ենթադրում են թէ նա ապրելիս է եղել Քրիստոսի ծննդից 600, 1000 և մինչև անգամ 6000 տարի առաջ։

Յունաց և Հռովմայեցւոց պատմիչների կարծիքով Զրադաշտը ծագումով Բակտրիացի⁹⁾ պէտք է եղած լինի. ուրիշ պատմաբաններ նրան համարում են բնիկ Մարաստանցի,¹⁰⁾ երբեմն նաև Պարսկաստանցի։ Զենդաւեստրայի էջերում Զրադաշտը յորջորջ-

ւում է Արիաս — Վերնացի¹¹⁾ մի գերահռչակ անհատ, որտեղ իբրև թէ գտնւում էր նրա հօր տունը և ուր Զրադաշտը ինքն անձամբ նուէրներ և առատ զոհաբերութիւններ էր ձօնում աստուածներին։ Այսպէս երևում է, որ Զրադաշտի կեանքի ժամանակները, հայրենիքը և ծագումը ճշտութեամբ չէ կարելի որոշել, թէպէտ և նրա հայրենիքը առաւել շուտով կարելի է գտնել Իրանի արևմտեան բաժնում քան արեւելեան։

Հիմա դառնանք Զրադաշտի կեանքի պատմութեանը. Հասկանալի բան է, որ զարմանալի չէ այն հանգամանքը, որ մի ծննդավայրն և կեանքի ժամանակներն անյայտ մարդու կենսագրութիւնը կիսով չափ առասպելական է լինում։ Սակայն նրա առասպելախառն աւանդութիւնները բովանդակապէս չեն քաղուած անգամ հնագոյն աղբիւրներից. անտաւակոյս սոցանից շատերը բանահիւսուել են սեթեկեթելով յետին ժամանակների ընթացքում այլ և այլ անձնաւորութիւններից։ Ոչ Զենդաւեստրայում, ոչ դասական մատենագիրների գրուածներում և ոչ Ֆիրդուսու երկասիրութիւնների մէջ մինչև անգամ չէ կարելի գտնել Զրադաշտի ամբողջ կենսագրութիւնը, այնպէս որ մարդ ակամայից ստիպուած է լինում տեղեկութիւններ հաւաքել յետագոյն ժամանակների աղբիւրներից, տեղ-տեղ յաճախ դիմելով հնագոյն հեղինակներին այս կամ այն դիպուածի վաւերականութեան աղադով։ Զրադաշտի կեանքի առասպելական բնութագրութիւնն արդէն արտայայտում է, որ իւր կենսագրութիւնը սկսւում է իր ծննդեան ժամանակներից (point de temps) շատ առաջ. այս պարագան երևում է ոչ թէ միայն նորագոյն աղ-

բիւրներում այլև հէնց «Ձենդաւեստիայի» մէջ: Նւ
չէ կարելի տեսլ, որ նրա կենսագրութեան այս մութ
շրջանը մեզ համար նշանակութիւն չէ ունեցել:
Մագդաիզմի կամ Զրադաշտի վարդապետութեան
անձնանուէր մարդկանց համար Զրադաշտի ծնունդը
ու գործունէութիւնն անտարակոյս հանդիսանում է
աշխարհիս ամենավսեմ իրողութիւններից մէկը, և
համայն մինչև նորա երևան գալը կատարուած հե-
րոսական սիրազորութիւնները պէտք է ծառայէին
միայն այն հանգամանքին, որ աշխարհումս չարիքնե-
րը վերջանային և այս կերպով նախապատրաս-
տէին մի վեհ դէպք՝ Զրադաշտի ծնունդը: Աշխարհու-
մըս ամեն ժամանակ և ամեն պարագաների շրջա-
նում այսպիսի մի մեծ մարգարէի յայտնուիլը չէր
կարելի.—այնպիսի մի բարձր իրողութիւն կարող է
տեղի ունենայ միայն այն ժամանակ, երբ չարն ու
բարին հաւասարակշռութեան մէջ են գտնուում:

Ոչ պակաս նշանակութիւն ունի աւանդութեան
էջերում այս հերոսի ծագումը. նա թագաւորական
զարմից էր, ուստի և իւր կատարած սիրալիր գոր-
ծերը նկարագրած են ուրիշ հերոս արքայագունե-
րի քաջագործութիւնների հետ «թագաւորների գլը-
քում». նա ինքն ևս դիւցազն էր ու հսկայ, բնաւ ու-
րիշներից ֆիզիքական ուժի ճարտարութեամբ նուաստ
չէր, թէպէտ և իւր կատարած ամբողջ գործունէու-
թիւնը սակաւ բացառութեամբ մաքուր հոգեւոր կամ
կրօնական բնաւորութիւն է կրում: Նրա ծննդեան
ժամանակ չար ոգի Անդրո—Մայնուսը¹²⁾ փախչում է
սրտի տագնապով, կարծում էր թէ բարի ոգիներից
ոչ ոք չէ կարող իրեն զօրութեանը յաղթել, բայց
Զրադաշտը յաղթահարում է նրան իւր գէնքով՝ աս-

տուածային խօսքով, որ արտասուել էր նախ քան
աշխարհիս արարչագործութիւնը լուսաւոր Ահուրա
—Մագդա աստուածութիւնից: Զրադաշտն իւր վար-
դապետութիւնն երևան բերելով հալածեց ընդ միշտ
ցարդ երկրիս վրայ աստանդող դեերին: Բոլոր այն
դեերի մարմինը, որոնք ընդունակ էին անտեսանելի
դառնալ մարդկանց աչքին, նա խորտակում էր իս-
պառ, իսկ նոցա մարմինը, որ դուրկ էին այս կա-
րողութիւնից հէնց իւրեանց էութիւնն էր խորտա-
կում: Մարմնի խորտակումն կայանում է նրանում,
որ այդ ժամանակից սկսած դեի մարմնի մէջ այլևս
մեղք չէր կարող կատարուել, սակայն մարդու կամ
կենդանու մարմնում տակաւին նոքա կարող էին
մեղք գործել: Այս յօդուածին նշանակութիւնը պար-
սից աստուածաբանական գրութեանցում բացատրե-
ւում է այս կերպով: «Զրադաշտի յայտնուելուց ա-
ռաջ դեերը կամ չար ոգիները մարդկանց կերպա-
րանքի տակ ծածկուած անդադար և բացարձակա-
պէս թափառում էին երկրիս վերայ, իսկ պէրէրը՝
դեերի կանայք կանանց կերպարանքով, դեերը գե-
ղեցիկ կանանց իրանց ամուսին էին առնում և նո-
ցա հետ ամեն տեսակ յուռի չարագործութիւններ և
զգուելի արարքներ կատարում, սակայն երբոր Զ-
րադաշտն իւր վարդապետութիւնն աշխարհ բերեց,
խորտակեց նոցա մարմինն, որից գերծ մնալու հա-
մար թագնուում էին երկրի մակերևոյթի ներքոյ և եր-
բեմն, եթէ կամենում էին մի անարգ գործ ևս կա-
տարել, չէին կարողանում մարդու կերպարանք հագ-
նել, այլ ցուլի և էշի»: Այսպէս ուրեմն կարելի է
ասել, որ Զրադաշտի երևան գալով վերջանում է
առասպելական շրջանը (periode).—այս արժանայի-

շատակ ժամանակամիջոցից սկսած դեերն այլ ևս չէին կարող գերբնական զօրութեամբ ներգործութիւն ունենալ և հրէշաւոր կենդանիների մարմին առնել, ուստի բարի աստուածութիւնները կարող էին աշխարհիս արարածները և իրերի վրայ ազդեցութիւն ունենալ սովորական ուժով։—աշխարհիս գործերն ընթանում էին օրինաւոր և հասարակաց կարգով։ Սրանից երևում է, թէ Զրադաշտն որպիսի հռչակաւոր անձնաւորութիւն էր և թէ սրա ցեղն որքան բաղդ և սլաութ էր համարում իրեն, ունենալով իւր տան անդամները չըջանում այսպիսի մի վեհ և բնաձիր անհատ։ Բացի սրանից, սուսդութիւնը Զրադաշտի ծագումը վերագրում է ոչ միայն նըշանաւոր թագաւորական ցեղի, այլ և աստուածային, որ միայն այստեղ չէ պատահում իրանական առասպելների մէջ։ Զրադաշտի մօրը գիշեր ժամանակ յայտնւում է իւր որդու ապագայ մեծութիւնը։ Մէկ անգամ երազում տեսնում է նա իբր թէ երկնքի խիտ թանձրամած ամպերն իրեն տան վրայ են թափւում առիւծներ, վագրներ, օձեր, վիշապներ և այլ բազմադիմի անհեթեթ կենդանիներ, որոնցից թէ ամենամեծը և ամենահզոր յարձակւում է իր վրայ, մանկանն արգանդից հանելու և յօշոտելու նպատակով։ Հէնց այս միջոցում երբ մայրը անեղ տագնապով նայում էր սոյն սոսկալի տեսարանի վրայ, մանուկը անեղագոյ ձայն բարձրացրեց և սկսեց միսթարել մօրն ասելով՝ «Մի վախենար, ո՛վ մայր իմ, որովհետև դոցա պէս անհեթեթակերպ կենդանիներն երբէք չեն կարող վնասել ինձ»։ Նւ իրաւամբ, տակաւին նա այս քաջալերիչ խօսքերը չաւարտած, երկնքից վայր ընկաւ մի ճաճանչափայլ

լեառն, որի անեղ երեւոյթ վախստական եղաւ այս դժնադէմ արարածների մեծամասնութիւնը։ Աւրան մերձենալու ժամանակ հապճեպով դուրս եկաւ Խրանից մի չքնադագեղ և կայտառ պատանի, մի ձեռքում բռնած գաւազան, իսկ միւսով դիւր։ Պատանու արտաքոյ կարգի յայտնուելով համայն չար ոգիները վախստական եղան զանազան կողմեր երեքից զատ—առիւծից, վայլից և յովազից. սակայն առքաւ ևս բռնադատուեցան հեռանալ, երբ նա գաւազանը մեկնեց իւրեանց վրայ։ Դուրդան առաւօտեան զարթնելով, այսպէս էր անուանւում նրա մայրը, մեծ տազնապալից զգացմունքներով պաշարուած փութաց երազ մեկնող կախարդի մօտ, որ նախազուշակեց իրան, թէ իր որդին մեծ մարդ պէտք է գառնայ ոչ հեռու ապագայում։ Աղջամղջային ամպը և լերան ճաճանչ փայլակը ցոյց են տալիս, որ ինքը և իւր որդին սկզբում անձկութիւններ և տառապանքներ պէտք է կրեն բռնակալների հարստահարութիւններից և լլկանքներից. սակայն ի վերջոյ յաղթող պէտք է հանդիսանան բոլոր վտանգներին և անադորոյններին տուած կտտանքներին։ Պատանու ձեռքում եղած ցուպն ապացոյց է իւր գալիք աստուածային լարողութեանը, նեղիչ հակառակորդների դէմ. մատենանը՝ մարգարէական գործունէութեան պատգամն է, որ տնօրինած նախախնամութիւնից իւր որդուն, իսկ երեք մնացած գազանները ցվերջ Զրադաշտի անհատ թշնամիներն են, որոնք վերջ ի վերջոյ պէտք է հպատակուին նրա հեղինակութեանը։

Զրադաշտի մանկութիւնը և երիտասարդու-

Թիւնը նոյնպէս լի է պէս պէս հրաշքներով: Նրբոր նա ծնունց, ուրիշ նորածին համբակների պէս լաց չէր լինում, այլ խնդում էր շարունակ, որով և ընդհանրութեան ուշադրութիւնը գրաւում էր դէպ իրեն: Այս առաջին հրաշքը:

Չարութեան դեերը, որոնցով յայտնի է թէ ինչ մեծ վիճակ էր սահմանուած մանկանը, երկնչում էին նրա իշխանութիւնից և ամեն կերպ աշխատում էին վնասել նրան: Այն երկիրը, որի մէջ ծնունց Ձրադաշտը, գտնւում էր չար և անօրէն թագաւորի իշխանութեան և չար ոգիների ազդեցութեան ներքոյ: Նրբոր նրա ծնուած երկրի խստասիրտ թագաւորի ականջին հասաւ լուրը, թագաւորը հարց ու փորձ անելով ու տեղեկանալով, որ այս մանուկն աճելուն պէս պէտք է իւր անվախճան պետութեան անկման պատճառ լինի, գնաց նրա ծնողների մօտ երեխային մահացնելու նպատակով: Սա գտաւ համբակին օրօրոցում հանդարտ պառկեցրած իւր ծնողների հանդէպ, և հէնց որ ձեռքը մեկնեց երեխային շօշափելու, իսկոյն և եթ ամբողջ ձեռքը քար դարձաւ: Այս տարօրինակ երևոյթը տեսնելով՝ հարկսօղը ունեց թողնել՝ հեռանալ առանց ի կատար ածելու իր չարագործ մտադրութիւնը: Այս երկրորդ հրաշքն է:

Սակայն չար ոգիները չվհատուեցան այս անյաջողութեամբ: Նոքա խարդախ միջոցներով գողացան Ձրադաշտին իւր մօր հովանաւորութիւնից ու փախցրին մի ամայի և անծանօթ անապատ, ուր բազմաթիւ կիզիչ նիւթեր թափելով խեղճ մանկան վերայ, վառեցին սաստկապէս: Նոքա ստուգիւ հաւատացած էին, որ այս միջոցների օժանդակութեամբ լկամահ կանեն անտէրունչ մանկանը, բայց

վերպուեցան, որովհետեւ Ձրադաշտը թէպէտ և ամեն կողմից ընդգրկուած էր բոցավառ կրակով, այնու ամենայնիւ անդորրապէս շարունակում էր քնել: Որդեկորոյս մայրն այստեղ—այնտեղ փնտռելով՝ զաւակին, վերջապէս եկաւ գտաւ սրան գուարթ տրամադրութեամբ և առողջ մարմնով: Այս երրորդ հրաշքն է: Այս երրորդ ապարդիւն փորձից զկնի կախարդները թագաւորի հրամանով խորհեցին մի նոր եղեռնագործութիւն: Երեխային դրին մի նեղ շաւղի մէջ տեղը, որի վրայով պէտք է անցնէր ամբողջ հօտը, այս միջոցով մեծայոյս էին երեխայի իսպառ կտտամահը տեսնել: Սակայն հօտի անցնելու ժամանակ ամենամեծ ցուլերից մէկը յառաջ գալով՝ սրունքները լայնատարած կերպով կանգնեց երեխայի վերայ մինչև բովանդակ հօտի անցնելն: Սոյնպիսի մի դէպք կատարուեց և մի այլ անգամ, երբ նրան դրին ճանապարհի մէջ և ամբողջ ձիաների ջոկն անցկացրին վրայով: Այս չորրորդ և հինգերորդ հրաշքն է: Վերջապէս թագաւորը փորձեց Ձրադաշտին գցել մի մատակ գայլի ուրջ, որ ձագերը հէնց այդ ժամանակ սպանել էին կորզելով մօրից, բայց աստուածութիւնը մեծապէս պաշտպան հանդիսացաւ իւր ընտրեալին, երկու երկնային կովեր մօտեցան նրան և կերակրեցին կաթով: Այսպէս էր վեցերորդ հրաշքը, որով և փրկուեցաւ Ձրադաշտի կեանքը:

Ձրադաշտին կենախուզելու այս ունայն փորձերից յետոյ նրա թշնամիները պէտք է յետ կենային իրանց յոռի դիտաւորութիւնից: Մանուկն աճում էր իր հօր ողջագործով խնամակալութեան տակ. հայրը տեսնելով զաւակի ընդունակութիւնները և դէպի ուսումն ունեցած եռանդը, հրահանգել տուեց

նրան չար կախարդներն չըջանում ապրող մի բարեպաշտ մարդու մօտ: Զրադաշտն եօթը տարին լրացնելուց յետոյ, կախարդները կրկին ձեռնամուխ եղան փորձերի իրեն սպանելու նպատակով, սակայն դարձեալ ապարդիւն: Սրանից յետոյ չարամիտ կախարդները յոյս ունէին, որ դոնեա սոսկալի արհաւիրքներով կարող են նրա մազատուր կեանքին վախճան դնել, բայց երբ նոքա իրանց կախարդութեան միջոցով աշխարհ, կանչեցին զանազանակերպ անհեթեթ կենդանիներ, որոնց տեսնելու ժամանակ ամեն ոք սարսափի և ահի մէջ էր ընկղմւում, Զրադաշտը մնաց բոլորովին անվեհեր: Այս նոր փորձը, որին Զրադաշտը յաղթող հանդիսացաւ, յայտնի է եօթներորդ հրաշքի կոչումով: Վերոյիշեալ երևոյթներից յետոյ Զրադաշտը հիւանդացաւ, նորա թշնամիները օգտակար դեղերի պատրուակով թոյն առաջարկեցին նրան խմելու, բայց նա լաւ գիտեանալով իւր նենգաւոր թշնամիների խարդախութիւնը բաց է թաց հրաժարուեց դեղն ընդունելուց, որից սակաւ ժամանակ զկնի ինքն իրեն առողջացաւ. այս ութերորդ հրաշքն է:

Զրադաշտի 15 տարեկան հասկում նրա հայրը մի ճոխ հացկերոյթ տուեց պատուաւոր մարդկանց, որ մասնակցում էին նաև Դուրանսարուն և Բուրանտարուն թագաւորները. վերջինս նշանաւոր կախարդ էր: Զրադաշտը պատեհ ժամանակ համաբերով, ուղեց պատերազմ յայտարարել չար ոգիներին ու կախարդներին. այս ժամանակից սկսած կախարդներն վերստին սկսեցին տրանջալ և մեքենայութիւններ լարել դէպի նրա կեանքը: Սակայն նրա կենցաղալարութեան հնազոյն ժամանակների նկա-

րագրութեան մասին աւանդութիւնը լուում է. ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ նրա կեանքի այս աղօտ շրջանը բոլորովին մաքուր և անարատ է եղել. մինչև 30 տարեկան հասակը յարատեւում է նրա դաստիարակութեան արուեստը, որից զկնի արդէն սկսում են երևան գալ նրա առաքինութեան արգասիքները:

Բոլոր նախագրեալ սքանչելի գործերը պատմւում է մահմեդական պատմագիրների գրաւոր վաստակների մէջ: Զրադաշտի երիտասարդութեան մասին գրեթէ ոչինչ չէ յիշատակւում Զենդավետաիայում:

Ըստ երևոյթին Զրադաշտի վարդապետութիւնը մի առանձին յառաջադիմութիւն չունեցաւ իւր ծննդավայրում, որովհետեւ Զրադաշտն որոշել էր թողնել իւր հայրենի քաղաքը և երթալ ուրիշ տեղ վաստակելու իւր վարդապետութեանը մտերիմ կուսակից: Թողնելով Արիյանա—Վէյնան, մարգարէն երկար ժամանակ այստեղ-այնտեղ դեղերելուց յետոյ վերջապէս եկաւ իւր աշակերտների հետ մի ծովի եզր, որով հարկաւոր էր անցնել: Ոչ մի տեղ նաւակ չէր երևում. Զրադաշտն անվայել էր համարում թոյլ տալ իւր աշակերտներին լուլալով անցնել ծովի միւս ափը, որովհետեւ նոցա հետ կային նաև աշակերտուհիներ: Մարգարէն խորին լուութեամբ աղօթք մրմնջալով ձեռքերը դէպի երկինք կարկառեց. այս միջոցին բազմածովի ծովը յանկարծ մէկ ուղի յորդեց իրեն միջով և Զրադաշտն իւր աշակերտներով հանգերձ՝ հանդարտութեամբ անցաւ միւս կողմը յատակի վրայով: Նա երկար ժամանակ աստանդական ճանապարհորդեց քարողելով մինչև իրան սահմանները հասնելն: Այս աշխարհը ժամանակու միջո-

ցին, այստեղ մեծ խրախճանութիւն կար մի նշանաւոր տօնի առթիւ: Զրադաշտն այս յարմար հանգամանք համարելով, առանց տեղիք տալու ժողովրդին իւր ճվ լինելն իմանալու, ծպտած հագուստով մտաւ խրախճանքին մասնակցող դռնի մէջ: Խրախճանութիւնից գլխի գիշերը Զրադաշտը մի սոսկալի երազ տեսաւ, որ նախապէս գեկուցանում էր իւր վարդապետութեան յաւաքադիմութիւնն ունենալ իրանում: Նա տեսնում էր իրեն թշնամիներէից բաղկացած մի հոյակապ խուժադուժ ամբոխ, որ շարժուել էր արեւելքից, սոքա չրջապատեցին Զրադաշտի և իւր աշակերտների բոլորտիքը, բայց յանկարծ հարաւային կողմից իրեն պաշտպանելու համար նոր զօրք երևաց, որ ուժգին գրոհ տալով փախստական դարձրեց բոլոր թշնամիներին: Նրազի մեկնութիւնը հասկանալի է. չար ոգիները պէտք է պատերազմեն նոր կրօնի ծաւալման դէմ, սակայն վերջ ի վերջոյ նոր վարդապետութիւնը յաղթող պէտք է հանդիսանար, իրեն դէմ մաքառող համայն տարերքի դէմ:

Զրադաշտի մարգարէութեան գործունէութիւնը սկիզբն առաւ Իրանում: Ամասպանդ բարի ոգին ներկայանում է սրան և տանում է Որմիզդի¹³) մօտ մի քանի իրերի համար, Որմիզդը թոյլտուութիւն է շնորհում Զրադաշտին մի քանի կարևոր հարցեր առաջարկելու իրեն: Զրադաշտի առարկած առաջի հարցն էր, թէ նախախնամութեան ստեղծագործութիւնների մէջ, որն է ամենալաւ և ամենագեղեցիկ տրարածը: Որմիզդը պատասխանեց Զրադաշտին. «Ամենաազնիւ և ամենալաւ էսկը մաքուր սիրտ ունեցող մարդն է»: Զրադաշտը հարցնում է հրեշտակների անունների և Անդրօ—Մանի բնութեան մասին:

Որմիզդը ցոյց է տալիս այս չար ոգուն դժոխքում: Սրանից յետոյ Զրադաշտն Աստուծոց նշաններ է ստանում. նա տեսնում է մի բարձրաբերձ հրաբուրդը լեռան իրեն հանդէպ, նրան հրամայում են անցնել սրա վրայով, նա անմիջապէս այս պատուէրն է ի կատար ածում ողջ և անվթար մնալով: Այս բանից գլխի նրա փորձուքը դուրս են տալիս և նորից տեղը դնելով, վերստին կարում են, վերջապէս այսպիսի շատ լլկանք հասցնելուց յետոյ պատուում են նրա կուրծքը և լցնում են կրծքի խոռոչը հալած պղնձով: Սակայն նա ոչ մի դուզնաքեայ ցաւ չէր զգում և այս սոսկալի դէպքում: Այս բոլոր քստմենքի տեսանքներից գլխի Զրադաշտի դաստիարակը բացատրում է իրեն վերոյիշեալ համայն հրաշքների դիտաւորութիւնը: Նա պէտք է բարձրացնէր ժողովրդին իւր նուաստ և անկեալ վիճակից, մարդս որ մեծապէս Ահրիմանի իշխանութեանը իւր յանցանքները քաւելու համար պէտք է անցնէ հրավառ լեռան միջով և թէ մեղսական մարդու մարմնից արեան ճապաղիքները պէտք է հոսեն, այնպէս, ինչպէս որ Զրադաշտի փորձուքը դուրս տալիս հոսում էր:

Որմիզդը յանձնում է իւր անհատին «Ձենդավեստիա» յորջորջուած ս. գիրքը, պատուիրելով որ երթայ Վշտասպ թագաւորի պալատը և այնտեղ քարոզէ այս նոր վարդապետութեան սկզբունքները: Այստեղ Զրադաշտին տրւում է նաև ուրիշ հրահանգներ. սրան խորհուրդ են տալիս ինամբ ունենալ զանազան օգտուէտ կենդանիների վրայ, որին երաշխաւոր են հանդիսանում կրակը, ջուրը և տաճարը: Նրան նոյնպէս յանձնարարում է հողալ մեծադնների վրայ, որ չժանգոտեն, երկիրը չապականուի

4061
5026-50

արիւնով և ռերիչ անմաքուր և գարշելի նիւթերով... այլ գունն դործի արդիւնաւորել նոցա: Ձրադաշտի կենսագրութեան մէջ, Ձրադաշտի այս խօսակցութիւնը Որմզդիի հետ մեր առաջ հանդիմանում է ամենանշանաւոր և հնագոյն միջնադէպերից մէկը: Ձենդավեստիայում յաճախ յիշատակութիւններ է լինում սրա մասին, նոյնպէս և ստէպ ակնարկութիւններ մասմեդական պատմագիրներն իրանց գրուածքներում: Հների մէջ նոյնպէս աւանդական սեթևեթած պատմութիւն կար, թէ ինչպէս Ձրադաշտը մի քանի սլարազաններից ստիպուած հեռացաւ մէկ բարձր սար, որ սակաւ ժամանակից յետոյ բոցավառուեց: Ձրադաշտ սարի գագաթից իջաւ գնաց պարսից թագաւորի մօտ և յայտնեց նրան, որ զոհաբերութիւններ պէտք է բերել այնտեղ: սրանից յետոյ Ձրադաշտն այլ ևս չէ երևում մարդկանց և յարաբերութիւն է ունենում բարեկամարար միայն նոցա հետ, որոնք ընդունակ էին ըմբռնելու իւր ճշմարիտ վարդապետութեան քարոզները և հաճութեամբ իրանց չըջաններում ծառայելու: Սրանից երևում է, որ Ձրադաշտի կենսագրութիւնը բանահիւսող միջնադէպերի (épisode) մէջ շատ դէպքեր բաց է թողած, չէ յիշատակած համարեալ այն բոլոր եղելութիւնները, որ նա կատարել է Մարաստանում եղած ժամանակից: Մի առանձին հետաքրքրութեամբ աւանդութիւնը կանգ է աւելում նրանց Վշտասպ թագաւորի արքունիքի եղած ժամանակից: Վերջին ժամանակները չաբ ոգիներէից շատերը ջանում էին զանազան միջոցներով գայթակղեցնել Աստծոյ ընտրեալին: մի անգամ նոքա եկան Ձրա-

դաշտի մօտ և մտերիմ ձևացնելով իրանց, թախանձեցին նրան, որ հեռանայ «Ձենդավեստիայից»: Բայց Ձրադաշտը նոցա դժուժ առաջարկութեանը մեծ արհամարհանքով և անբաւականութեամբ պատասխանելով փախստական արաւ: «Ձենդավեստիայից, հանած խօսքերի արտաբերութեամբ: Վշտասպ թագաւորի արքունիքում եղած ժամանակ նա հարկադրուեց դահու կռուի մէջ մտնել իմաստուն և կախարդ պաշտպանների հետ, որոնցից երեսուն հոգի մէկ կողմ էին կանգնած, իսկ երեսուն հոգի միւս կողմը, սակայն յիրաւի նոքա բոլորն էլ յաղթուեցան այս նորեկ մարդարէից: Ձրադաշտի անսովոր և վեհ իմաստութիւնը՝ դէպի իւր ճշմարիտ վարդապետութիւնն ունեցած անխախտ հաւատարմութիւնը Ռարհ Վշտասպեանին իրեն գրաւեց: Պաշտպանական կախարդները վախենալով, թէ մի գուցէ արքան թողնէ իւր առաջուայ կրօնական հայեացքները և հակամիտք զրադաշտականութեանը, սկսեց մեծ ատելութեամբ մախանք տածել, հայհոյել և թագաւորի ականջին ամեն տեսակ զրպարտութիւններ հասցնել Ձրադաշտին արքունիքից հեռացնելու դիտաւորութեամբ: Երկու օր անընդհատ շարունակում էր սոցա բանակուիւր և ամեն անգամ Ձրադաշտն էր յաղթող հանդիսանում: Այս պարագաների մէջ վերջապէս Ձրադաշտը բոլորովին ակներե դարձաւ թագաւորի մօտ և մտերմացաւ նրա հետ: նա կարգաց թագաւորի մօտ մի քանի հատընտիր կտորներ «Ձենդավեստիայից»: Սակայն թագաւորը թէպէտ և մոգական կերպով յափշտակուեց Ձրադաշտի քաղցրախօս ճուղմաբանութեամբ և խելացիութեամբ, այսու ամենայնիւ չէր համոզում

նրա վարդապետութեան ճշմարտութեան լինելուն։
Թագաւորը սրան հետևող չդարձաւ, բայց և այն-
պէս առաջարկեց որ արքունիքում կաճառակից լի-
նի իրեն. մարդարէն համաձայնուեց մի առ ժամա-
նակ այստեղ մնալու։ Բայց այստեղ ևս նա պէտք
է տոկալ, այն բոլոր պատուհասները և լլկանքները,
որ կրում էր իր թշնամիներէն։ Գիտնականները, ո-
րոնց նա յաճախ նշանակում էր իւր վարդապետու-
թեամբ ամեն տեսակ ամբաստանութիւններ և լե-
զուագարութիւններ էին հաղորդում թագաւորի ա-
կանջին նրա մասին և պատշաճ միջոցներ էին փնտ-
րում նրան օգնելու համար։ Սոքա Զրադաշտի դու-
նապանին կաշառելով իւր տուն բերեցին իրեն բա-
ցակայութեան ժամանակ դանազան անսուբբ կեն-
դանիների անդամներ՝ շան ու կատուի գլուխ և այլ
իրեր ու զոգեցին Զրադաշտի հանդերձներէ մէջ. այս
խարդախութիւնը կատարելուց յետոյ, յայտնեցին
թագաւորին, որ նա կախարդ է։ Թագաւորը մեծա-
պէս ցասման մէջ ընկաւ, երբ իմացաւ, որ իրօք
Զրադաշտի մօտ գտնուել են միայն կախարդներին
անդ անսուբբ նիւթեր, ապա հրամայեց իւր ծառա-
ներին, որ իսկոյն բանտարկեն սորան, որ և չու-
տով կատարուեց։ Ժամանակ էր արդէն որ Զրա-
տով կատարած սքանչելիքներով անյայտնի
դաշտն իւր կատարած սքանչելիքներով ուղարկուած լինե-
կացուցանել իւր Աստուածութիւնից ուղարկուած լինե-
լը։ Թագաւորը մէկ սևորակ նժոյգ ունէր, որին ստէպ
նշտանակում էր փայփայելով։ Մէկ նուազ ձիապա-
նը գալով անոռատուն մնաց անպաճ ու վարմա-
ցած, տեսնելով որ ձիու չորս ոտքերը ներմուծուել
են ամբողջապէս մարմինը։ Սարսափած ձիապանը
փութաց թագուհիի մօտ և պատմեց արկածը. այս

բանը թագաւորը լսելով հապճեպով շտապեց ա-
խոռատուն, կանչել տուեց բոլոր նշանաւոր ի-
մաստուններին դարմանելու ձիուն, սակայն ամենե-
քեան ապիկար գտնուեցան այս դործում։ Այդ ժա-
մանակ Զրադաշտը տիւրը նստած էր բանտում և
խակապէս իրողութեան մասին ոչինչ չէր իմանալ,
եթէ բանտապետն այս օրը, որ դործից ազատ էր
արտաստովոր դէպքի աղաղակ, չէր մոռացել կերա-
կուր բերել նրա համար։ Նրեկոյեան Զրադաշտը
հարցրեց բանտապետից այսօրուայ ճաշի յապաղեց-
նելու պատճառը և արքունիքում տեղի ունեցած
իրարանցումի մասին։ Բանտապետը հարևանցօրէն
նկարագրեց եղելութեան էութիւնը։ Զրադաշտը լսե-
լով այս հրաշքը թախանձեց ժտանքով բանտապե-
տին, որ վերջինս երթայ արքայի մօտ և ասէ նրան
որ ինքը պատրաստ է մի քանի յայտնի պայմաննե-
րով օգնութիւն հասնել նրան իւր ապաքանխտու-
թեան մէջ։ Թագաւորը բանտապետի խօսքերը լսե-
լուց զկնի անմիջապէս դրանիկ անաքեց Զրադաշ-
տին կանչելու իր մօտ։ Զրադաշտը շուտով վեր կա-
ցաւ եկաւ դրանիկի ուղեկցութեամբ։ Թագաւորը
հարցրեց Զրադաշտին թէ ինչ է իւր առաջարկած
յայտնի պայմանները։ Զրադաշտը ձիու ոտքերի հա-
մեմատ չորս պայմաններ արձակեց թագաւորին—
առաջին պայմանը որ նա՝ Վշտասպը պէտք էր ան-
կեղծօրէն և յաւերժապէս հաւատար իւր մարդարէա-
կան քարոզութիւններին և կրօնի աստուածանը.
երկրորդ՝ թագաւորի որդին այս նոր վարդապետու-
թեանը ջերմ ջատագով պէտք էր հանդիսանար.
երրորդ՝ որ թագուհին պէտք էր ընդունէր և ճա-
նաչէր այս նոր կրօնի գերադասութիւնը. և վերջա-

պէս չորրորդ՝ որ բոլոր այն գործերը, որոնց ան-
թիւ ինքը բանտ էր նստել՝ պէտք է վերաքննուէին։
Ամեն անգամ թագաւորը իր տրդին և բաժնիչը հենց
որ ցանկութիւն էին յայտնում նրա առաջարկը կա-
տարելու, ձիով մէկ ուր բժշկուում էր աճելով ակ-
նապիշ ականատեսներ ղրմաց։ Այս պարագայն յա-
պացուցեց, որ Զրադաշտի վրայ արած բողոքները և
ամբաստանութիւնները նախաորոշած զրպարտու-
թիւններ են եղել, որ բազմաթիւ թշնամիները կան-
խամտածութեամբ են թափել նրա տունը նոյնպիսի
անհետեւ կենդանիներ զէշեր և այլ նիւթեր։ Թա-
գաւորի հրամանով չարագործները պատժուում են,
իսկ Զրադաշտն առաջին մարդն է դառնում արքու-
նիքում։ Քիչ ժամանակից յետոյ Զրադաշտի հեղի-
նակութիւնը և մտերմութիւնը գէպի թագաւորն
այնքան է բարձրանում, որ վերջինս առանց նրա
անմիջական խորհրդին համարեա ոչինչ չէ կատա-
րում։ Վերջոյ զրադաշտի և երեք որդի
ունէր։ Այս երեք որդիներէից, ըստ աւանդութեան,
առաջ եկան քրմերի մարտիկները, և գետնաբերկեր
երեք դասակարգը։ Զրադաշտի մահուան մասին
պատմագիրները միջոցով չառ քիչ տեղեկութիւն
հասաւ մեզ։ Յունաց պատմաբաններն աւանդում
են, որ նա՝ Զրադաշտն, երկնային հրով հետաջինջ
եղաւ և վերացիւց յետոյ երկինք մինչդեռ արե-
ւելեան յայտնի մարտնադիրներն աւանդում են
յայտնի, որ նա վախճանուել է 77 տարեկան հա-
սակում, ոմանք էլ զրոնցաբանում են, որ նա սպա-
նուել է Նրանական Արիանով թագաւորի և իւր
զօրքի քաջութեամբ Բալքա մայրաքաղաքի պաշար-

ման ժամանակ, Տուրքերատուր անունով մէկ զի-
նուորի ձեռքով, որ ուժի զօրութեամբ մտաւ տա-
ճարը և այստեղ սպանեց մարգարէին։ Հազիւ թէ
այս ենթադրութիւնը—L'est une histoire—այնքան
էլ հնազոյն լինի, գոնեա միջնադարեան իրանական
պատմագիր «Բունդեգեշը», որին մենք պարտական
ենք իւր այնքան մեծագանձ պատմական տեղեկու-
թիւններ հաղորդելու համար, ասում է, որ Զրադաշ-
տը Վշտասպին իւր կրօնին դարձնելուց յետոյ վե-
րագործաւ իւր ծննդավայրը։ Բունդեգեշի հեղինակն
ինքն իրեն հարց է առաջարկում թէ ինչու այսպի-
սի զգօնամիտ մարդը, որպիսին Զրադաշտն էր,
պէտք է մեռնէր և յարում է թէ Զրադաշտն Աս-
տըծուց անմահութիւն խնդրեց, սակայն պատաս-
խան ստացաւ, որ եթէ իրեն անմահութիւն չնոր-
հուի, այն ժամանակ ինքն ևս ստիպուած կլինի չար
Տուրքերատուրին չնորհել, այլապէս երկրային եղ-
ծանելի կեանքը չէ կարող լինել և մարդիկ զրկուած
կլինէին լաւագոյն յոյսերից։ Այնուհետեւ Անուրա-
մազդան ձօնեց Զրադաշտին վայրկեանական համա-
տեսութիւն, ամենագիտութիւն և ցոյց տուեց եր-
ջանկութիւնը և դժոխքի տանջանքները, որից յետոյ
Զրադաշտը յայտնեց Անուրամազդային, որ սորա
աշխարհում կարգադրած տնօրէնութիւնը բոլորովին
իրեն հաճելի և համակրելի է։ Ահաւասիկ Զրադաշտի կեանքի պարագաների
ընդհանուր կէտերը, որոնցով նա ներկայանում է
մեզ իւր վրայ բանահիւսած առասպելի մէջ։ Կար-
ծիք չկայ, որ Զրադաշտի անձնաւորութիւնը, ինչ-
պէս և արմատական կրօնների մեծամասնութիւնը
չեն կարող լիովին պատմական համարուել։ Ոչ Զրա-

դաշտի իսկական ծննդատեղին, ոչ իւր անուան նշանակութիւնը և ոչ ևս իւր կեանքի թուականը (époque) ցարդ բանասէրները չկարողացան պարզապէս բացատրել թէսէտ և երբեմն փորձեր են եղել արևելագէտների (orientaliste) կողմից մերձաւոր ճշտութեամբ որոշելու: Սորա կենսագրութեանն ամենից շատ հակասող են հանդիսանում հնադարեան արևմտեան պատմագիրները: Վերջին ժամանակներս մի քանի գիտնականներ բոլորովին ժխտեցին Զրադաշտի մասին եղած առասպելի պատմական պատուանդանը և նմանեցրին սրան արեգակի աստուածութեան հետ: Մեկնաբանելով կենսագրութիւնը, որպէս արեգակնային ծիսակատարութեան կամ երկրպագութեան առասպելներից մէկը: Սակայն այս տեսակ հայեացքները և դատողութիւնները, պէտք է խոստովանուել, որ իւրեանց ակնյայտնի միակողմանի լինելովը, չեն կարող հաւաստիք ճանանչուել, որովհետև չունեն բնաւին գիտնական անխախտ հիմք: Առաւել հաւանական ենթադրութիւն է, որ Զրադաշտի վրայ բանահիւսած այս առասպելն աւելի անագան ժամանակներում է կազմուել և Բուդդա-Սակկիա-Մունի կենսագրութեան պէս ժամանակի ընթացքում ժողովրդի մէջ սեթեթեթ է զանազան ինքնամտածական կեղծ ու պատիր պաճոյճներով: Չէ կարելի անուշադիր թողնել այն հանգամանքը, որ Զրադաշտի և Բուդդայի կենսագրութեան մէջ մի քանի համանմանութիւններ են աչքի ընկնում. սոքա երկուսն ևս արքայական ցեղից էին, երկուսն ևս շատ վաղ ընդարձակ ընդունակութիւններ ցոյց տուեցին և 30 տարեկան հասակում քարոզչական գործունէութեան

ասպարէզ դուրս եկան: Մարօ գիտնականը Բուդդայի առասպելի մէջ, որում պատմուած է նրա չար ոգիներին փորձութեան մասին շատ մեծ նմանութիւն է գտնում Զրադաշտի առասպելի հետ, որ բովանդակում է Զրադաշտի դեերից փորձուիլը:

Աւելի հիմնական ապացոյց, որ Զրադաշտն իրօք պատմական անձնաւորութիւն է եղել, անկասկած նրա կրօնը կարող է ծառայել, որ ներկայանում է մեր առաջ մի այնպիսի կրօն, որի այնքան խիստ ներդաշնակակերպ և վսեմ սխառմը կարող է ստեղծել միայնակ բնութիւնից օժտուած բարձր մարդու հանճարը: Սակայն ճշմարտութիւնը պահանջում է խոստովանուել, որ Զրադաշտն օգտուել է նաև իրանից առաջ գոյութիւն ունեցող ժողովրդի չըրջաններում տարածուած մանր-մունր կրօններից, որ նա ժողովեց, ձուլեց և շատ բաներ կապելով ու վերադնելով մի ամբողջ մարմին կազմեց:

Զրադաշտի կենսագրութիւնը հարևանցօրէն նկարագրելուց զկնի մի փութանցիկ տեսութիւն ձգենք նրան վերագրած կրօնի վրայ: Զրադաշտի գործունէութեան մէջ հասած անզուգական և ամենամեծ յիշատակարանն իւր կրօնն է, որ աւանդեց հետագաներին: Այս կրօնի վսեմութիւնը դասում է նրան տաղանդաւոր անհատների շարքը, որոնցով մարդկային ազգը հպարտանում է այսօր: Իրանական այս կրօնը ջանք և ճիգ է թափում, որի հիմնադիրը Զրադաշտն է համարւում, հնութեան ուրիշ կրօնների պէս խորը թափանցեց ստեղծագործութեան խորհրդի մէջ, պարզաբանելու և բացատրելու նրա պատճառները, հետազօտելու մարդկութեան սկզբընական ծագումը, գուշակելու նրա ապագայ վիճա-

կը և վերջապէս մարդու դէպի բարձր էակները՝ չար և բարի ոգիներն ունեցած յարաբերութիւնները ստուգելու: Բայց իրանական կրօնը մօտենալով այս կենճուտ խնդիրների լուծման, երբ հարց է առաջարկուում մի անսովոր զգօնամտութեամբ այս հիմնական պարագաների նկատմամբ, որոնց ներկայութեամբ մարդու և աշխարհի գոյութիւնը միայն կարող է լինել:

Այս պարագաները «ժամանակը և տարածութիւն» է, կարծես թէ զրադաշտական վարդապետութեան հաստատման էական տարերքը սոքա են հանդիսանում: Այստեղ «ժամանակ և տարածութիւն» ասելով հասկացում է անվերջ «ժամանակի» և անվերջ «տարածութեան» իմաստով: Այս տարերքը զերգասուում է նրա վարդապետութեան մէջ համայն արարածներից և իրերից որպէս «մեծ աստուածութիւններ»: «Մեծ և անհուն ժամանակ» անհաշտ և անողոր բնութիւնը մի այնպիսի մեծ նշանակութիւն ունի իրանցու համար, որի վերջնական վճռման դէմ ոչ ոք մահկանացու արարածներից չէ յանդգնիլ կանգնել: Նրան չէ կարելի գթաշարժել ոչ առատ դոհերով և ոչ ջերմագին աղօթքներով, որովհետև նրա գառներն անյեղյեղուկ են և վերջնական են: Իրանց գաղափարն ողջնալիսի բնաւորութիւն ունի և անծայր տարածութեան վրայ, այսինքն, որ նա բնաւորութեամբ ևս անյոյզ և անկիրք է. դիւրահալ չէ ոչ մի թախանձանքի և աղօթքի: Բացի յիշեալ գլխաւոր աստուածութիւններից, Իրանի ժողովրդի համար երկրպագելի էր նաև տարուայ ամիսները մինչև անգամ և օրերի ուրոյն աստուածութիւնները, որոնց կարելի է զոհաբերութիւններ

առնել և կեանքի դժուար դիպուածների միջոցին օգնութիւն հայցել: Իրանց գոյ գոյ ջնն վճար խաղաղ թիւ Յոյց անուած էական աստուածութիւններին աւելանում են նաև երկու ուրիշ աստուածութիւններ, որոնց թագաւորութիւնը համարեալ ողջնալիսի կերպարանք է կրում: Սոցանից առաջինը՝ յորջորջւում է «անծայլ լոյս», որ ներկայացնում է բարի աստուածներին իրենց մէջ պատասպարող բնակարանը, իսկ երկրորդը, որպէս հակադիր առաջինն՝ կոչւում է «բացարձակ խաւար»: Այս աստուածութիւններն իրանցու հասկացողութեամբ սահմանափակուում են անհուն տարածութեան մէջ որոշ կոպարներով և անջատուած են միմեանցից մի մեծ անապատով: Այսի և խաւարի ներհակութեան ու թշնամութեան գաղափարը, որոնց այեւս ժամանակների ընթացքում զցեցին նաև «բարու և չարի» կոիւնների գաղափարը: Զրադաշտի վարդապետութեան անհուն տարածութեան և ժամանակի, հետ միասին, էական սկզբունքն է հանդիսանում և նրա մէջ մըշակում է մեծ հետեղականութեամբ ու զօրութեամբ, թէպէտ և դրա գաղափարը գոյութիւն ունի Ինդո-գերմանական բոլոր կրօնների մէջ, նոյնպէս և անմիաական կրօնների մեծամասնութեան մէջ:

Ուրեմն, Զրադաշտի վարդապետութեան այսպէս ասած պատուանդանի վրայ դրած է մի քանի արմատական (radical) աստուածութիւնների սկզբունքների գաղափարը, առանց որոնց անկարելի կլինէր երևակայել տիեզերքի գոյութիւնը: Սակայն այս աստուածութիւններն իրանց էութեամբ անորոշ և արջամղջային են. հազիւ թէ ժողովրդի մտաւոր անգաւա-

տանին կարողանային մատչելի լինել, որ մեծայոյս կերպով կրօնի մէջ էր իւր ցաւերին սփոփանք և անձուկ օրերին պաշտպանութիւն փնտրում, իսկ աստուածները կարողութեան մէջ—օգնականներ և պաշտպաններ իրեն որեւէ վշտի և թշուառութեան ժամանակ: Աստուածների և հոգիների լայնատարած աշխարհը բաւականութիւն է տալիս միայն նոցա թախանձանքներին, որոնք Զրադաշտի վարդապետութեան սկզբունքով անմիջապէս արմատական աստուածութիւնների յետևից են ընթանում:

Այս աստուածութիւնները բաժանուում են երկու զլխաւոր սուր հակադիր կոնսակցութիւնների՝ բարեիների և չարերի կամ, աւելի ձիշտն ասած, բարձրը հոգեւորի և նուաստ աշխարհային նիւթեղէն սկզբունքի, սորա համապատասխանում են լոյսին և խաւարին: Հոգու և նիւթի այս հակաբանակ ներկայանալն արդէն գոյութիւն ունէր Հին-Արիական շրջանում (période) և սորա նշմարներն ի միջի այլոց կարելի է գտնել հին հնդիկների «վեդա» աստուած սրբազան մատեանում: Ակներև է, որ Զրադաշտին մնում էր միայն, ինչպէս այս հանգամանքում, նոյնպէս և ուրիշներում, իրանից առաջ ժողովրդի մէջ գոյութիւն ունեցող կրօնական նիւթերը մշակել և ձուլել ի մի վերջնական տարազ տալու համար:

Բոլոր բարի և լուսաւոր աստուածութիւնների գլխին կանգնած է Ահուրա-Մազդան կամ Որմիշդը, որին «Ջենդափետիան» զգօն առաքինի և զօրաւոր պետ է յորջորջում: Սա իւր ամենակարող զօրութեամբ ստեղծեց աշխարհս համայն արարածներով և իրերով, երկրիս վրայ կեանք ու մահ տուող

և ամեն տեսակ առաքինութիւններ մատակարարող էակ էր հանդիսանում իրանցու աչքում: Ահուրա-Մազդան բոլորովին հոգեւոր աստուածութիւն է, որ ոչ մի ընդհանուր կապ չունի արիականների տարրեղէն աստուածութիւնների հետ: Ոչ մի արիական կրօնի մէջ չէ կարելի գտնել մի այնպիսի աստուածութիւն, որ մաքրութեան և վեհութեան կողմից գոնեա փոքր նմանութիւն ունենայ նրա հետ. այս պարագան աւելի չուտ կարելի է ենթադրել սեմական ազդեցութեանը: Ճշմարիտ է, Ահուրան մարմին ունէ, բայց երկրային չէ, այլ նուրբ և աստուածային է և թէպէտ երբեմն սրան աստուածների հայր են անուանում, սակայն իսկապէս, այս կոչումը պէտք է հասկանալ այլաբանական իմաստով և ոչ իրական կամ ընտանեկան:

Ըստ ամենայն հաւանականութեամբ նախնական ժամանակներում Ահուրա-Մազդային չէին ձեացնում մարդու պատկերով, այլ միայն յետին ժամանակներում իրանցիները փոխ առան այս սովորութիւնը բարեկացիներից իրանց աստուածներին աւելի որոշ կերպարանք տալու համար, որոնք թեաւոր շրջանի մէջ էին զետեղում: Ահուրա-Մազդային շրջապատում էին ամասպանդ անուանուած բարի ոգիները, որ թուով 7-ն էին: Սկզբնական ժամանակներում, գուցէ, այս աստուածութիւններն և տարրեղէն բնաւորութիւն ունէին, բայց վերջերում այսպէս ասած, հոգիացան: Այս հոգիներից մէկը զգօնամտութեան ներկայացուցիչ է հանդիսանում, երկրորդը՝ ողորմութեան, երրորդը՝ արդարութեան, չորրորդը՝ աստուածային ճշմարտութեան և այլն: Սորա բոլորն

և ամեն տեսակ առաքինութիւններ մատակարարող էակ էր հանդիսանում իրանցու աչքում: Ահուրա-Մազդան բոլորովին հոգևոր աստուածութիւն է, որ ոչ մի ընդհանուր կապ չունի արիակաների տարրեղէն աստուածութիւնների հետ: Ոչ մի արիական կրօնի մէջ չէ կարելի գտնել մի այնպիսի աստուածութիւն, որ մաքրութեան և վեհութեան կողմից գոնեա փոքր նմանութիւն ունենայ նրա հետ. այս պարագան աւելի չուտ կարելի է ենթադրել սեմական ազդեցութեանը: Ճշմարիտ է, Ահուրան մարմին ունէ, բայց երկրային չէ, այլ նուրբ և աստուածային է և թէպէտ երբեմն սրան աստուածների հայր են անուանում, սակայն իսկապէս, այս կոչումը պէտք է հասկանալ այլաբանական իմաստով և ոչ իրական կամ ընտանեկան:

Ըստ ամենայն հաւանականութեամբ նախնական ժամանակներում Ահուրա-Մազդային չէին ձևացնում մարդու պատկերով, այլ միայն յետին ժամանակներում իրանցիները փոխ առան այս սովորութիւնը բաբելացիներից իրանց աստուածներին աւելի որոշ կերպարանք տալու համար, որոնք թեաւոր չըջանի մէջ էին դետեղում: Ահուրա-Մազդային չըջապատում էին ամասպանդ անուանուած բարի ոգիները, որ թուով 7-ն էին: Սկզբնական ժամանակներում, գուցէ, այս աստուածութիւններն և տարրեղէն բնաւորութիւն ունէին, բայց վերջերում այսպէս ասած, հոգիացան: Այս հոգիներից մէկը զգոնամտութեան ներկայացուցիչ է հանդիսանում, երկրորդը՝ ոգորմութեան, երրորդը՝ արդարութեան, չորրորդը՝ աստուածային ճշմարտութեան և այլն: Սորա բոլորն

ևս Ահուրա-Մազդեյի ստիպանքներն են և նրա ընկերները: Սոսոցա տրամադրի նստածութեան զի յայնչոյ Ահուրայի հրամանով սոքա առաքելութիւն և ուրիշ բարեմասնութիւններ են մատակարարում ժողովրդին: մարդկանց զերծ են պահում բոլոր վատ ու անվայել վարդերից և օգնականներ են հանդիսանում նոցա չարերի կամ խաւարի ուժերի դէմ եղած երկարատե պատերազմի մէջ: Այս մեծ աստուածութիւններից զատ, իրանական կրօն յօրինել է նաև այլ բազմաթիւ լուսաւոր և բարի աստուածութիւններ: այս խմբին կարող են պատկանել «եաջար» յորջորջուածները, որ աւելի նիւթեղէն թագաւորութիւն ունեցող աստուածութիւններ են: Սոցա յարգանքը սկիզբն է առնում այն հնագոյն ժամանակներից, որի շրջանում արիական ժողովուրդները տակաւին կենցաղավարում էին հասարակաց մեծ ընտանիքով: Այս խմբի աստուածութիւնների մէջ նա աւելի բարձր նշանակութիւն ունի, որ ընդունակութեամբ օժտուած է կրակին փոփոխապէս մարմնացումն տալու զանազան թեւերով: Սկսած Ահուրայի սպասաւորների աստուածային շողջողումից մինչև երկրային, մարդուն բարեբար հանդիսացող և բոլոր անմաքուր բաներ հետաջինջ անող կրակը: Կրակին երկրպագութիւն տալը և մեծապէս յարգանք տածելն, ըստ ամենայն հաւանականութեան առաջ է եկել շատ վաղ ցալտմական ժամանակներում: այս երևոյթն ընդհանուր էր հնդիկների և պարսիկների համար: Այսպէս անուանուած «երկրային հուր» մի առանձին յարգանք էր վայելում հնդիկների մէջ, որ առանցութեան պատմելուն նայելով երկնից վայր իջնելով ցարդ այրվում է

սրբազան լեռների կատարների վրայ: Ի պատիւ սրա, պարսից նշանաւոր արքայից-արքաների ժամանակ Պարսկաստանում կառուցուեցան հոյակապ և շքեղատեսիլ տաճարներ, այսպէս օրինակ յայտնի է դարեհ Վշտասպեանի ջանքով կառուցած տաճարները: Պէտք է ասել, որ զրադաշտականները միւս բոլոր աստուածներին ևս սրբազան էին համարում, ոտքա իրանց սեպուհ պարտականութիւնը համարելով ուշի ուշով հեռւում էին, որ նուիրական կրակը ոչ մի բանի չկպչէ, մանաւանդ դիակի: Անկասկած պարսիկներն իրանց վառ երևակայութեան մէջ աստուածներին պատկերացնում էին մարդու կերպարանքով: Սակայն պարսից կրօնի մէջ ընաւ չէ նշմարում այն փայլուն, դեղարուեստական աստուածների պատկերանկարութիւնը, որ կազմում է յունաց դիցաբանութեան ընդունյ յատկութիւնները մեծ մասամբ:

Իրանի ժողովուրդը կրակի հետ միասին պաշտում էր նաև «ջուրը», ինչպէս հնդկա-գերմանական շատ ուրիշ ազգութիւններ: Զրի Աստուածը պատկերանում էր որպէս պողպատգութիւն մատակարարող. սա իր զօրութեամբ ծովերի և ամպերի գիտութիւնը մարմնացնում էր: Սա հանդիսանում էր իրեն ստորադրեալ գետերի, առուակների, լճերի, աղբիւրների աստուածուհիներով շրջապատուած մի մեծ և ականաժու աստուածութիւն, որին ծովերի վերայ ման էին ածում քաջընթացիկ և անգուսպ ձիաները: Այս բոլոր երևոյթները թէպէտ խառն ի խուռն գծերի մէջ են ներփակուած, յիշեցնում են յունաց Պոսիդօնին, որ ներէիդներին և արիտոնների ուղեկցութեամբ ճանապարհորդում էր ծովերի վերայ, ծովի փլփրներից ստեղծած իր կտրուկ ձիու վերայ նստած:

Մի գարմանալի բան, որ Զրադաշտի վարդապետութեան մէջ, այս մաքուր արիական ծագում ունեցող աստուածների շարքում, տեղ-տեղ պատահում էին սեմիտական ասորա-քաբելական Անահիտի անունը ևս, որ ջրերի, պտղաբերութեան, ամուսնութեան և որդեբերութեան աստուածուհին էր: Այս աստուածուհու պատկերը պարզ, որոշ և զգալի էր, սրա մեհեանը և դէպի իրեն-մատուցանելի պաշտամունքը (culte) բոլորովին նմանութիւն չունի իրանական աստուածների մեհեաններին և պաշտամունքներին, որով ակնյայտնի ցոյց է տալիս նրա օտար ծագում ունենալը. ըստ ամենայն հաւանականութեան սրա յարգանքը սարսափելի տարածուած էր Իրանում ցգալն Զրադաշտի, որ կամայ ակամայ ստիպուած էր մոռնել իւր դիւցաբանութեան մատենանում սրա անունը ևս:

Միզդաիզմը, այսինքն Զրադաշտի վարդապետութիւնը, բացի վերոյիշեալ աստուածութիւններից՝ աստուած է ճանաչում նաև «լուսնին» և «արեգակին»՝ զոգդիտսի ուրիշ նշաններին և լուսնի ճաճանշափայլ հոգիներին. սոքա միասին բնութեան մէջ անյաղթ պատերազմի մէջ. են լինում չարի և խաւարի դէմ: Բարձրագոյն վարկ ու նշանակութիւն ունի նաև Միթրան, որ հին արիականների արեգակի, լուսնի և միևնոյն ժամանակ ճշմարտութեան ու արդարութեան աստուածութիւնն էր, կամ ինչպէս «Ջնդգափեստիան» անուանում է սրան «այլապէս «զօրաւոր», յաղթանակատար, հազար աչք և հազար քիթ ունեցող և դաշինքների պաշտպանող «Միթրա»: Զրադաշտի վարդապետութեան ասելով, Միթրան ստեղծուել է Ահուրա-Մազդայի ձեռքով մարդ-

կանց միջնորդ և յաղթանակատար պոտերազմող լինելու խաւար ուժերի դէմ: Միթրային տաժած յարգանքը, Անահիտին երկրպագութեան պէս, իրանական ստեղծագործութեան արգասիք չէ, այլ սրա վրայ պէտք է նայել որպէս ժառանգութիւն, որ անցել է Զրադաշտի ձեռքը պարսից նախնական հնագրեան ընդհանուր կրօնից: Ժամանակի ընթացքում Միթրային տաժելի յստակ և հոգևոր պաշտամունքի հետ միացաւ, որ տարածուած էր բովանդակ Իրանում նաև սեմիտական բիրտ այլ տարերք, և այսպիսի կազմակերպութեամբ այս պաշտամունքն Քրիստոսի ծննդից յետոյ արդէն տարածուած էր արևմտեան Ներոպայում, ուր և յետոյ ձեռք բերեց պատկառելի ժողովրդականութիւն: Զրադաշտի վարդապետութեան մէջ յայտնի բարի աստուածների շրջանում ամենաշատ ականախդիրները սոքա են, որ մասամբ ստեղծուել են հէնց Իրանով, մասամբ ամբողջովին վերցրուած է ժողովրդի կրօնից և ուրիշներն էլ ծագումով եկամուտ են: Սակայն սրանով չէ սահմանափակուում իրանական դիցաբանութիւնը, սրբանցից դատ նոյնպէս յարգանք էին վայելում բազմաթիւ «արդարութեան ջատագով», երկրին բարդաւածութիւն ձօնող աստուածութիւններ, հոգիներ, կորովի դիւցազներ և վերջապէս իրանց սխրագործ նախնիների հոգիներ և ուրիշ այսպիսի շատ իրեր:

Բոլոր այս բազմազգի մի աստուածութիւններն իսկապէս իրանական կրօնի մէկ կողմն են կազմում: Սոցա հիմքը խոտասիրտ և անդուլ կռիւն է հանդիսանում լուսաւոր և խաւար, բարի և չար, արդարութեան ու ստութեան ուժերի դէմ: Շատ հաւանական է, որ իրանական կրօնի մէջ չար դեւերը դարձեալ

այնպիսի ականաւոր դեր են խաղացել, ինչպէս և բարի աստուածութիւնները: Սակայն մեզ համար աւելորդ բան կլինէր «Չենդավեստիայն» էջերում փնտռել չար հետեւողների և բոլոր չար դերերի համարանքը, որովհետեւ «Չենդավեստիան» առաւելապէս նշուելիքում է բարի աստուածութիւններին և սոցա վերայ կատարելի ծէսերի մեկնաբանութեանն, իսկ խաւար աշխարհի և սրա գաւակները մասին չափ հարեանքի է խօսում:

Բարի հոգիներն, ինչպէս արդէն յայտնի է, կենում են յաւիտեան լոյսի բնակարանում, բայց չար ոգիների և դևերի կացարանում թաղաւորում է յաւիտենական խաւարը, մի այնպիսի բարձրախիտ և բնաւ անթափանցելի խաւարը, որին ձեռքերով կարելի է խարխափել: Այս վերջին աղջամղջային բնակարանը գծողքն է, որ գտնւում է երկրի մակերեւոյթի ներքոյ, դէպի ուր չար դևերի գլխաւոր Անգրօ-Մայն'ուսը մի մեծ ական էր փորել առաջնորդ, որտեղից դևերը դուրս են գալիս աշխարհի վերայ չարիք և դժբաղդութիւն սերմանելու: Մինչև Զրադաշտի գալը սոքա աստանդում էին երկրի բոլոր մասերում, սակայն Զրադաշտի վարդապետութեան հրատարակելուց սկսած ստիպուեցան զօղուել երկրիս այլ և այլ փապարներում, վիհերում և անձաւներում սկսեցին խիստ հալածման ենթարկուել մարդկանց կողմից, կռուել սոցա հետ, որոնց յաղթութիւնը ժամանակի հարցն էր:

Զար ոգիների բարձրագոյն պետը, սոսկալի Անգրօ-Մայն'ուսը, խաւարի թագաւորութեան մէջ հրամաններ տուողն է և չարարար դևերի ստեղծողն, ինչպէս Ահուրա-Մազդան բարի ոգիներին: Անգրօ-

Մայն'ուսը կատարեալ հակադրութիւն է հանդիսանում Ահուրին, որովհետեւ Ահուրան յաստիչ է, պարզեւտու է և կեանքի պահապան է, ընդհանրապէս Անգրօ-Մայն'ուսը ամեն լաւ բանի քանդողն է: Ահուրան յար և հանապազ կար է, և ոչէտք է լինի, նա յաւերժական է: Իսկ նրա թշնամին թէպէտ և հնազոյն ժամանակներից գոյութիւն ունի, սակայն կլինի ժամանակ, որ և վերջնական կերպով յաղթանքում է կ'անյայտանայ ընդ միշտ, նրա դործունէութիւնն ինքնաստեղծ չէ, նա ստեղծող չէ, նորոգիչ չէ, այլ ձգտում է խախտել Ահուրայի համբաւիս միութիւնը և տիեզերքի ներդաշնակ կարգադրութիւնը, որ Ահուրան է սահմանել:

Անգրօ-Մայն'ուսին, ինչպէս և Ահուրա-մազդանին, շրջապատում են իւր ցտորագրեալ հոգիները և դևերը, որոնցից վեց հոգի գլխաւոր հրամանատարներն են միւսների նկատմամբ: Սոքա վերոյիշեալ Ամասպանդ կոչուած հոգիների հակապատկեր դեր են կատարում, նոցա միակ արհեստն է աշխարհումս չարիքներ, ներքին երկպառակութիւններ, գժտութիւններ և նենդութիւններ ցանել, մարդկանց մէջ ոչնչացնել արդարութեան և ճշմարտութեան սէրը, և բանական արարածներին որքան կարելի է խտրել դէպի վիհն ու գեղեցիկը, բարի և առաքինի ունեցած նպատակից: Թախծալից դէմքերը, պատրիշ զգացմունքները և կաւաճաւոր սրտերը նոցա տրամադրութեանը մեծապէս նպաստում են բերկրանքի ովկեանոսի մէջ ընկղմելու: Սոքա արամատացնում են թագաւորների սրտում բռնակալութեան զգացմունքներ և նկրտանք, ներշնչում են նոցա յուր և անօրէն դիտաւորութիւններ, քայքայում են նոցա պայա-

գիտութեան տնօրինած կարգն ու կանոնը և վերջապէս մարդկանց մէջ զարգացնում են խստասրտութիւն, խաբեբայութիւն և ամբարտաւանութիւն: Միւս դեկըր խաւարի թագաւորութիւնից աշխարհ են բերում երաշտութիւն, չորութիւն և սպառնալից մեծ Բացի սոցանից կայ և մի այլ դասակարգ, որոնց գործն է, գրգռել անձնաւորութիւնների մէջ յիմար և օպերասան ցանկութիւններ, ապստամբ և դերանենդ մտքեր, ապականիչ և յանցաւոր կրքեր և այսպիսի յոգնաթիւ ուրիշ դժուած միտումներ:

Կան նաև կին դեկըր կամ «պերեր», որոնցից ամենազօրաւորը հանդիսանում է «էնա» անուանուածը, որ մահուան նմանութեամբ և չար դեկըրի յատկիչ էակն է ներկայանում իշանցու համար: Միւսները, որ ուղղակի չար կախարդներ են, յուզում են մարդկանց սրտերը զանազան համայութիւններով և երբեմն էլ սատանայական, մոգական գեղեցկութեամբ:

Սյսպէս երկու գլխաւոր սկզբունք կային, որ տիրապետում էին ժողովրդին: Նոքա իրանց էութեամբ ներհակ լինելով թշնամական յարաբերութեան մէջ էին գտնուում միմեանց դէմ շարունակ, նոցա պատերազմի թափոններ ներկայանում էր երկրագունդին իւր համայն կենդանի արարածներով հանդերձ: Երկրագունդը ստեղծուել է Ահուրայի ձեռքով չարին վերջնականապէս յաղթելու նպատակով: Սակայն նա և իւր վրայ գտնուող իրերը յօրինուած են շատ կոպիտ նիւթերից, քան հողիների մարմինները, ուստի յաւերժակեաց չէ, նրան վիճակուած է գոյութիւն ունենալ միայն 12,000 տարի: արդո՞ւմ մի նպատակով զմեծով կոչուող միջ

Ահուրա-Մազդայի և Անգրո-Մայն'ուսի յաշտ խորին թշնամութիւնն երևում է դեռ պատերազմի աշխարհի ստեղծագործութիւնից շատ առաջ: Երբ չար տարիներ առաջ սոցա պատերազմը սկսւում է հէնց այն ժամանակից, երբ չար ոգին նշարում է լոյսը և մտքումը դնում է ոչնչացնել նրան: Սրանից յետոյ թշնամիները զինադադարութեամբ դաշն են կապում 9000 տարուայ միջոցով: Ահուրա-Մազդան օգտուելով ախոյեանի այս խախուտ յաղթութիւնից, ստեղծեց աշխարհը, որի օժանդակութեամբ վճռեց խորտակել Անգրո-Մայն'ուսին: Անգրո-Մայն'ուսը սկզբում չհասկացաւ այս ստեղծագործութեան բոլոր նշանակութիւնը, բայց դուզնաքեայ ժամանակ անցնելուց յետոյ հասկանալով, այն աստիճան վհատուեց, ապաւուեց, որ երկար ժամանակի ընթացքում չկարողացաւ իւր ուժերը հաւաքել պատերազմը հորոգելու համար:

Աշխարհս բովանդակ տեսանելի և անտեսանելի երևոյթներով հանդերձ ստեղծուեց Ահուրա-Մազդայի զօրութեամբ մի տարուայ ընթացքում, ամենից առաջ ստեղծուեցին իրեն սպասաւոր հողիները, յետոյ երկինք ու երկիրը, ջուրը, բուսականութիւնը ու կենդանիները և բոլորից յետոյ մարդը: Ստեղծելով աշխարհը, Ահուրա-Մազդան զետեղեց նրան 3000 տարուայ միջոցում երկնային տարածութեան մէջ, ամեն տեսակ պատահարներից տարակայ: Յետոյ երկրագունդն ընկաւ իւր իսկական վայրը, բայց նրա վրայ էլի 3000 տարի թագաւորեց կատարեայ խաղաղութիւնը և երջանկութիւնը: Այս ժամանակներում չար ոգին կարողացաւ այնքան իւր քայքայած ուժերը կազդուրել, որ յանդգնեցաւ

քանալուց կամ թեթևանալուց հոգու ապագայ վիճակն որոշուում է։ Կշռելուց յետոյ հոգին պէտք է անցնէ «Սանտաւ» սոսկալի կամրջով, եթէ հանգուցեալի հոգին արդար և սուրբ է, այն ժամանակ բարի որինների պաշտպանութեամբ անգորր կերպով կանցնէ, իսկ եթէ նա մեղաւոր է, չար ոգիները անադորունաբար կգլորեն ստորեւ՝ դժողքը, ուր պատշաճ վարձատրութիւն է ստանում կատարած յանցանքների փոխարէն։ Հոգիները, որոնց կշռում են թէ բարի և թէ չար ոգիները ապրում են մի անորոշ կիսաղշամղջային տաքածութեան մէջ, ուր ոչ ջրըտից, ոչ ուրախութեան, ոչ վշտի և ոչ էլ տանջանքի երես են տեսնում։

Այս ժամանակներում, երբ մարդկանց ոգիները սպասում էին վերջնական դատաստանի, աշխարհումս չարի և բարու մէջ շարունակուում էր անդուլ և անդադար պատերազմը։ Սկզբում չարը սարսափեկի ուժով էր, սակայն բարին յարատե անընդհատ պատերազմի միջոցով կարողացաւ նուազեցնել նրա զօրութիւնը, սրանից յետոյ արդէն կարիք զգացուեցաւ աշխարհ ուղարկել ճշմարտութեան վեհ տիպարին՝ Զրադաշտ վարդապետին։ Բայց պատերազմը սրա մահուանից յետոյ ևս չդադարեց, թէպէտ և երկար պատերազմելով չար ոգին չը կարողացաւ իւր առաջուայ վայելած իշխանութեանը հասնել, որ արտօնում էր մինչև Զրադաշտի գալը։ Զրադաշտի մահուանից զկնի աշխարհս վերստին պէտք է եղծանուէր չարիքներով և անբարոյական զգացմունքներով տոգորուած մարդկանց ստուերութեամբ, որի դէմ մաքառելու համար ԱհուրաՄազդան պէտք է առաքէր աշխարհ մի ուրիշ մար-

դարէի իւր մեծ ողորմածութեամբ։ Սրա առաջին յայտնութեան մասին երկրին ազդարարուելու էր բնութեան արտաքին երևոյթներով տարօրինակ սքանչելիքներով։ Արեգակն երկնքի հորիզոնի վրայ պէտք է տասն օր և տասն գիշեր ճաճանչազեղաբար փողփողալով կանգ առնէր։ Նա գալով, մարդկութեանը նորից մղելու էր դէպի բարի և պատուական գործերի ճանապարհը իւր ճիւղալական ընթացքից, ճնշելու էր չար ոգուն և բնաջինջ պէտք է անէր բոլոր գարշելի, վայրենի գազանների և պաճարների։ Սրա կենսագրաւելուց յետոյ մարդկային ազգը դարձեալ պէտք է ընկղմուէր նոր տառապանքների և չափազանց սուղ ընտանեկան պարագաների մէջ 100) տարուայ չափ, մինչև մի այլ մարգարէի աշխարհ գալը, որի ծննդեան ժամանակ արեգակն երկնակամարի վրայ ամբողջ 20 օր և 20 գիշեր պէտք է կանգնէր անշարժ։ Այս նոր մարգարէի գործունէութեան միջոցին աշխարհի երեսից պէտք է զրաւուէին Անգրօ-Մայն'ուսի ձեռքով հաստատած վթարաբեր էակները, ժամանելու էր խաղաղութեան և երջանկութեան թագաւորութիւնը, մարդիկ կարիք չպէտք է զգային ուտեստների ճարելուն, ծառերը բնաւ չպէտք է չորանային կամ թորչամէին իրանց կանաչագեղ սաղարթներից և մարդկային բոլոր համայնքներից վերանալու էին չարութիւնը, թշնամութիւնը և նախանձը, Վերջապէս 1000 տարի անցնելուց զկնի ևս աշխարհումս երևալու է Սողդիոս անունով մէկ նշանաւոր մարգարէ, որ կնշանակէ Վրկիշ, սա բոլորից ամենամեծը կլինի, արեգակը նրա երևան գալը մարդկանց կյայտնէ իւր 30-օրեայ երկնքում կանգնելով, սրա մեծաջան գոր-

ծուռնէութեան ընթացքում չարն արդէն վերջնականապէս կհեռանայ մարդկանց միջիցն և այն ժամանակ միայն պարզապէս կճանաչէ ճշմարտութեան բարի վեհ իմաստը: Ի վերջոյ միայն զգալով միայն իր իրական վերջնական դատաստանի մօրը կը ժամանէ հանդուցեալները յարութիւն կաննեն իրանց մեռած տեղում: Բարիները չարերի հետ միահամուռ ի մի վայր կը համախմբուեն, ուր պահուող իւր արած լաւովամ վատ գործերին անձամբ ակախապեղ կլինի: Սրանից յետոյ բարիներին չարերից կանջատեն: Բարիներին կը ապենեն դրախտը, ուր երեք օր և երեք գիշեր կը ճաշակեն երկնային ուրախութիւնները, իսկ մեղաւորներին կը չեն դժոխքը, ուր և կտանջեն երեք օր և երեք գիշեր չարունակ սոսկալի տանջանքներով և չարչարանքներով, որոնց հետ բազդաբաժ իրանց առաջուայ կրած չարչարանքները դուրսաբերայ են: Ետքա, որ կենդանի ժամանակ ապիկար են ինչի իրանց արած մեղքերը սրբելու, քաւելու առաքինի և Աստուածահաճոյ գործերով, այժմ պէտք է դրօշմուին կնիքով, որով և նոցա ամօթխածութիւնը և կտրանքը առաւել կը սաստկանայ, սակայն այս վերջին խիստ տանջանքների ժամանակ կը փառատուի նոցա վրայից բովանդակ չարիքները, կը մաքրուին բոլոր մեղքերն ու յանցանքները և համայն հոգիներն Անդրօ-Մայնուսի իշխանութեան տակից կազատուեն: Ահա այս ժամանակ աշխարհն աւելի կը լայնածաւալուի: Լեռները կամ հովիտները, որ նրա դիքը աղաւաղում էին՝ կկործանուին կամ կանայտանան: Մարդիկ ազատ, արձակ բնակութիւն կը հաստատեն նրա հարթատարած մակերեսայնի վրայ, որ կը բարձրանայ գէպի երկինքն և

կը մերձենայ դրախտին, այս բոլոր փոփոխութիւնները տեղի ունենալուց յետոյ, Ահուրա-Մազդան իւր պրարչադործութիւնը վերջնական կերպով աւարտուած կը յայտարարէ և այս միջոցին անաքինութեան և ճշմարտութեան թագաւորութիւնը կը ժամանէ: Սողոսը մեծ զոհարերութիւն կանէ սրբազան ցուերից և աստուածային «Գաօմա» խոտից, որ անմահութիւն է ձօնում բնական արարածներին: Ահուրա-Մազդան կը վարձատրէ մարդկանց հրաշալի և անմաշկի հագուստներով, աշխարհումս այլ ևս սովեր և պասուքներ չեն լինիլ և բոլոր մարդիկ կը կենցաղավարեն փոխադարձ սիրոյ և ճշմարիտ կրօնի յարգանքների զգացմունքներ տարածելով միմեանց:

Զինդավեստիայում, այս փառաւոր և իսկական երջանկութեան հետ շողկապուած է «բարու» վերջնական յաղթութեան դրօշակի պարզուելը «չարի» դէմ: Ահուրա-Մազդան վերջնական և վճռական պատերազմի մէջ կմտնէ Անդրօ-Մայնուսի դէմ, սոցա երկուսին ևս աջակցութեան կզան իւրեանքները և սպասաւորները, չար և բարի ոգիները. երկար ժամանակ երկու ախոյեան բանակներն էլ անդդուելի յամառութեամբ կուռելուց զինի, վերջապէս «չարը» պէտք է փառաւորապէս յաղթուի. նա պէտք է գլորուի դժոխքի անդունդը և այնտեղ սատակէ, իսկ «բարին» յաղթանակն առած պէտք է անծայր բերկրանքի մէջ ընկնէ:

Ահաւասիկ Զինդավեստիայի կրօնական յօրինուածի (système) հակիրճ և հարեանցի նկարագրութիւնը, որի հիմնադիրը, հաւաստի է արդեօք թէ

երկրորդ մասը «եասնիս կամ եասնի» նշանակում է «զոհ»: Ուստի «mazdayenis» նշ. մեծ զոհ, այսինքն այն անձը կամ ժողովուրդը, որ մեծարում է Որմզդին, ի պատիւ սրա զոհաբերութիւններ է առնում: Եւստի կամ Հայկական մազդէիդների «հզն» այլապէս կարելի է թարգմանել պաշտող բառով, որից իսկոյն կարելի է եղբակացնել, որ «դաեմա մազդաեանիս» կը նշանակէ կրօն կամ վարդապետութիւն մազդային պաշտող, այսինքն մազդապաշտական վարդապետութիւն կամ մազդապաշտութիւն, որ նշանակում է այն կրօնը, որի մէջ ամփոփուած է դէնի բոլոր սկզբնքները և ծէսերը:

(2) Դարեհ Վշտասպեանը բարձրացաւ պարսից գահը կեղծ-Շմիրդիսին կենադրուելուց հիկնի 521 թ., որն իւր մարացի կուսակիցներին օգնութեամբ խարդախաբար ժառանգեց Կամբիսի ընդարձակատարած թագաւորութիւնը: Դարեհը պարսից ինքնակալների մէջ ցարդ առաջինն է հանդիսանում, որ պետութեան մէջ որոշ կարգադրութիւններ էր սահմանում. սպարսից բովանդակ պետութիւնը բաժանեց քսան կուսակալութիւնների, տնօրինեց արքունիք հասնելի տուրքի քանակութիւնը. ամեն մի կուսակալութեան մէջ հաստատեց քաղաքական և ղինուորական իշխանութիւն, նշանաւոր քաղաքները միմեանց հետ յարաբերութեան մէջ դրեց նորաչէն ճանապարհներով, որոնցով և վաճառականութիւնը աւելի ծաղկեց և ուրիշ այսպիսի նորանոր կարգադրութիւններ մտցրեց: Դարեհի լայնածաւալ պետութիւնը տարածուած էր միջերկրական ծովից մինչև Հինդոս գետը և Կասպից ծովից մինչև Պարսից ծոցը, բացի այս սահմանների մէջ մտնող երկրներէ,

նա նորձեց, ևս Յունաստանի հարաւային մասը և Թրակիան, այս երկրներէ մէջ ապրում էին յոյովաթիւ մանր-մունր ազգութիւններ: Այս տիեզերակալը մեռաւ 405 թ. Ռ. ծ. յ. իւր ձերջին պատերազմում կրած փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ: Աթենացի Միգիադէզ զօրապետից ցարան յաջորդեց իւր որդի Կանր-Կանսը: Ժողովուրդը ճողոպոյս յղմամբ որոշեց (3) «Չենդավեստիան» պարսիկները այն արքայան մատեանն է, որի մէջ բովանդակուած է Արամազդից հրահանգուած վարդապետութիւնը (գրքիս երես 30): Հեթանոսական սովորութիւնները, կրօնական ծիսակարգութիւնները և այլն: Ըստ ասութեան Զրադաշտի, այս գիրքն ինքը անձամբ ստացել է Որմզդից, պատուէր առնելով վերջինիցս, որ գնայ Վշտասպի արքունիք և այսպեղ բարոգէ «Չենդավեստիան» պահանջած գաղափարները (Տես երես 31): «Չենդավեստիա» բառը հին պարսկական բարդ բառ է և կազմուած է երկու բառերից — zind-ից որ նշանակում է հոգի և avasta կամ vasta-ից, որ նշանակում է կրակ. ուստի «Չենդավեստիա» պէտք բառացի կերպով թարգմանուի «հոգեկրակ» այսինքն մի այնպիսի վաւերուն գաղափարներով լի մատեան, որի ընթերցանութիւնը զրադաշտական մարդուն կրակի պէս ջերմ զգացմունքներ է ներշնչում: Ոմանք կարծում են, որ «Չենդավեստիա» բառը բաղկացած է zind-ից և avasta-ից «zind» զենդեբէն նշանակում է մեկնաբանութիւն, իսկ «avasta» բնագիր: Ուրեմն «Չենդավեստիա» այլ բացատրութեամբ կ'ընշանակէ բնագրի մեկնաբանութիւն:

4) Դիւրք թագաւորացն, պարսիկների ազգային

այն փրկանական մեծածառաւ մատեանն է, ուր առասպելական բնականութեամբ իրանական ժողովրդի հինդուիզմի պահմաններէն զաղթելու պատմութիւնը, ոոցա հնագոյն աստուածապաշտական համառօտ ամփոփումն, իրանական պետութիւններէ մէջ տեղի ունեցած յարատեւ պատերազմներէ զինպուսները, սխրագործ հերոսների, ինչպէս Խուշէնգի, Կաիւմերսի, Գիւմշուգի, Տախմուրասի, Ռուստէմի և ուրիշների քաջութիւնները և բազմաթիւ իրերի և երկոյթների մասին եղած հեքեաթներ և զրոյցներ: Սրա պատմութիւնը սկսում է հնագոյն և առասպելական շրջանների դէպքերից և անցնում է մինչև 1011 թ. այսինքն իննը տարի առաջ նախ քան հեղինակի մահը: Այս նշանաւոր մատեանի անդամ պարսկական ձևն է «Շահ-նամէ»-ն, շահ պարսկերէն նշանակում է թագաւոր, իսկ «նամէ» նամակ կամ գիրք, ուստի «Շահ-նամէ» բառացի թարգմանութեամբ նշանակում է «թագաւորի գիրք»: Գրքիս հեղինակն իւր երկասիրութիւնը յօրինելիս օգտուել է ցարդ եղած արաբական և պարսկական մատենագիրների գրաւոր վաստակներից, ժողովրդի շրջանում տարածուած սեթեւեթ աւանդութիւններից, ժամանակակից «գուսան» կոչուած բանաստեղծների և երգիչների հանճարի արտադրութիւններից, պարսկական ազգի վառ երևակայութեան (fantasie) ստեղծած գերբնական բովանդակութիւնն ունեցող հեքեաթներից, զրոյցներից ու առասպելներից և մասամբ «Զինդավեստիայից» է ծաղկաքաղել: Այժմ մի քանի խօսք հեղինակի անձնաւորութեան մասին: Գրքիս յօրինողի անունն է «Իբն» — իսկական — Իբն — Շերիֆի — Աբիւլ — Բեասիմ: սակայն սա

յայտնի է թէ հների և թէ նորերի գրուածներում սակաւ բացառութեամբ «Ֆիրդուսի կամ Ֆիրդուսի» մականուամբ, որ կնշանակէ արքայութեան Պատմութիւնը սրա կեանքի պարագաների նկատմամբ շատ սուղ տեղեկութիւններ է հաղորդում մեզ: Ֆիրդուսին ծնուել է 940 թ. Ք. ծ. յ. Խորասան նահանգի Շաբար կոչուած գիւղում և մինչև 35 տարեկան հասակը Իրանում գեղերելով ուսումնասիրում էր երեւի ժողովրդի կեանքը: Այս ժամանակից սկսած նա ձեռնամուխ եղաւ շարագրելու «Շահ-նամէն», որ պարսիկների փառքն ու պարծանքն է կազմում: Այս շարագրութիւններից մի քանի ընտիր կտորներ կարգացին նոյն ժամանակուայ գիտութեան պաշտպան, Հազնայում նստող Մախմուտ խալիֆայի առաջ, որի իշխանութեան միջոցում Պարսկաստանում գրականութիւնը և գեղարուեստը զգալի բարգաւաճման հասան: Մախմուտն այն աստիճանի հաւանեց և գնահատեց այս շարագրութեան թանգագին արժէքը, որ պատուիրեց իւր վէզիրին վերջինիս վարձատրելու այնքան նուագ հազար ոսկիներով, որքան 40000 յանգաւոր երկոտանի կայ շարագրութեան մէջ: Ֆիրդուսին իւր երկասիրութիւնը վերջնականապէս աւարտելուց յետոյ՝ 1011 թ. ներկայացրեց ուսումնաստեւչ Մախմուտ խալիֆային՝ իւր մեկենասին, որից և ստացաւ իբրեւ վարձատրութիւն 60000 ոսկի: Սրանից յետոյ նա երկար ճանապարհորդեց Իրանի զանազան կողմեր և վերադարձաւ իւր ծննդավայրը, ուր և մեռաւ 1020 թ.:
Всемирная литература, томъ I. Шерра.

5) Այս հուշակաւոր օրէնսդրի գեղական ձևն է, որին մենք հանդիպում ենք «Զինդավեստիա»

գրքում «Զերդ-Աշտրա» երբեմն ևս «Զրադ-Աշտրա և զարդ-աշտրա»: Արաբական և պարսկական հեղինակներն առաւել շատ գործ են անում «Զերդ-ուշտրա»: Գալով հայկական մատենագիրներին, պէտք է նկատել, որ սոցա երկերում պարսկական ականաւոր մոգն անունւում է «Զրադաշտ», որ ամենից շատ է տարածուած, «Զերդ-աշտ» «Զրուաստր» «Զարադէշ», և մերթ «Զարդօշտ» ձևերը: Իսկ բիւզանդական և լատինական քերթողներին նոյնպէս և համայն եւրոպական ազգերին յայտնի է «Zoroastre» Զորօ-աստր յորըջմամբ:

Եւրոպական զանազան բանիբուն գիտնականներ՝ Լայերդ, Շվիդ, Ռաբբ, Լաուսէն, Վինդիշման, Անքէտիլ վերոյիշեալ Զրօ-աստր անունն ձևերը քննութեան ենթարկելով ստուգաբանել են տարբեր-տարբեր նշանակութեամբ. սոցանից ոմանք ստուգաբանել են «մոգ», ոմանք «ստողների քննիչ», ոմանք «գաղտնի կրակ հնարող», «աստղների քահանայ», «գաղտնիքների պատկեր», «աստղների որդի» և այլ կերպով: Աւելորդ չեմ համարում թարգմանութեամբ առաջ բերել հռչակաւոր առեկաղէտ Բիւրնուֆի այս անունն նկատմամբ չարադրած տեսութիւնից մի փոքր կտոր հետաքրքիր անձանց փափազը յագեցնելու համար. յարգելի գիտնականը հերքելով Անքէտիլի տուած բացատրութիւնը որ է — taschter — astre d'or, c'est — à — dire, brillant et liberal — այսինքն ոսկեղօծ taschter — astre, այսինքն փայլուն և ազատամիտ, ասում է այս առանձին բառը (Զարա-տուշտրա), որ ես ընդունում եմ ստոյգ օրինակը ustra (ուստրա) բառն է, որ զենգերէնում, ինչպէս ևս uehtra (ուշտրա) բառը սանսկրիտերէնում նշա-

նակում է ուղտ: Արդէն յայտնի է, որ յատուկ անուններն յաճախ կազմուել են հին Պարսկաստանում և Բակտրիայում այլ և այլ ընտանեկան անուններ, ուրիշ երկրներում ձիու (աքս et aurvat) շան (քսա) և այլն, ուստի մի փոքր զարմանալի կլինի այն պարագան, որ ուղտի անունը գտնւում է ինչպէս մի քանիսներն այլ իրերի անուններից «զօրօ-աստր» անունն կազմութեան մէջ: Այս ենթադրութեամբ, ustra (ուստրա) մասը յապաւելուց յետոյ Zarathustra (Զարատուշտրա) տակին կըմնայ «zarath» (զարաթ), որպէս բառի կազմութեան առաջին մասը: Սակայն ես չեմ կարծում, որ ուրիշ տեղ երևեցած լինի այս բառն, որի մէջ տակաւին կարելի է ճանաչել zar (զար) որ — i-ի յանգով արմատ լինելով zair (զերի) գաղափարին, որ նշանակում է դեղին կամ ոսկեղօծ և որը գտնւում է պարսից լեզուում «zer» (զեր) նախնական ձևով... «zarath» (զարաթ) պէտք է նշանակէ դեղին, պարսկերէնում «zerd» (զերդ). և զօրօ-աստր անունը որի հայրը կոչւում էր celui qui possède beaucoup de chevaux. Նա որ տիրում է շատ ձիաների, կարելի է թարգմանուել «fulvos canelos habens-ով» — քաջ ուղտեր ունեցող: Սակայն և այնպէս այս այստեղ մի հասարակ կարծիք է, և ես ընթերցողին եմ թողնում դատաստան անելու, եթէ ապացոյցները, որ ես հիմա առաջ կը բերեմ ցոյց տալու համար, բաւական են դորա հնութեան վկայութիւնը հաստատելու, որ տեսածը «astre» (աստր) բառը մոգութեան վերանորոգողի անունն մէջ (Commentaire sur le Vokna) երես 12—14:

Սրանից երևում է որ գիտնականը աշխատում

է մերձաւոր իսկութեամբ ապացուցանել թէ „Ջարա-տուշտրա“ անունն „զարաթ“ մասն, որ մերթ պատահում է «զերթ և զարթ» ձևերով, ծագում է «զեր կամ զերի» բառից, որ նշանակում է ոսկի կամ ոսկեայ: Գտնով „Ջարա-տուշտրա“ անունն երկրորդ մասի բացատրութեանը՝ կը տեսնենք, որ Բիւրնու-ֆը մասամբ համակերպ է ստուգաբանում ՚ի բանի այլ զիտնականների տուած բացատրութիւնների հետ, ընդունելով այս «ուշտրա» մասը «աստրա» ձևով, որը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ պարսկական ախտրա (ch=խ) բառը, որ նշանակում է աստղ, որ միևնոյն արմատն ունի պահլաւերէնի «štar» (ստար) եզնդերէնի «čtare» (ստար), սանսկրիտերէնի «čtar» (ստար) բառերի հետ, որտեղից առաջ է եկել լատիներէնի «stella» (ստելլա), յունարէնի ástir և հայերէնի «ախթար կամ ախտար» ձևերը, որի արտայայտութիւնն է «աստղ»¹⁾ բառը:

¹⁾ Մի ինչ որ ինքնակոչ հայկաբան հերքում է հայկական «ախտար և աստղ» բառերի մի ընդհանուր արմատ ունենալը յիշեալ լեզուների հետ, առարկելով թէ՛ Աստղ բառը բարդ բառ է և բաղկացած է երկու բառերից՝ աս-ից, որ է այս և տըղ-ից, որ է տեղ, այսինքն այստեղ, որովհետեւ արեգակն ուրիշ տեղ է՝ այնտեղ: Թշուառի տուած բացատրութիւնն ինչ աստիճանի կամայական և ունայնիմաստ փիլիսոփայութիւնն է, մարդ ոտիպուած է միայն ծիծաղել, մանաւանդ մի այլ բառի վերայ՝ «ապականի»: պատուելին ասում է թէ՛ «ապական» բառը կազմուած է «ապ», որ է բացասական մասնիկ և «ակ»-ից, որ է ակն, այսինքն աչք, ուրեմն «ապական» առանց յօդի կը նշանակէ «անաչք» որովհետեւ աչքը մաքուր մարմին է, իսկ անաչքը անմաքուր:

6) Զրադաշտի մասին տեղեկութիւններ հաղորդող արեւմտեան պատմագիրներից գլխաւորները հետեւեալներն են. Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պլինիոս Վեռոնացին, որ ապրում էր 2-րդ դարում Քրիստոսի ծնունդից յետոյ: Վաղերիոս Մաքսիմոս, որ ապրում էր առաջին դարում. Պլատոն որ ապրում էր 5-րդ դարում ք. ծ. յետոյ: Յուստինոս Կըղեմէս Աղէքսանդրացի և այլ պատմագիրներ: Յիշեալ մատենագիրները Զրադաշտի ապրելու ժամանակի և ազգով ինչ լինելու նկատմամբ տարբեր տարբեր տեղեկութիւնն են աւանդում: Սոցանից ոմանք զբուցաբանում են, որ Զրադաշտ պարսիկ էր Ումաբացի և ապրում էր Շմերգիսի և Կամբիսի ժամանակ: Պլատոնն այս չըջանին վերաբերեալ Զրադաշտին համարում է Որմզդի որդի. ոմանք քաղդէացի, որին հրէական մատենագիրները վերագրում են Նոյի ժամանակին՝ և համարում վերջինիս որդի. ոմանք բակտրիացի ու սոցա թագաւոր, որ ապրում է Նինոսի ժամանակ. ոմանք՝ ասորեստանցի, որ Շամիրամի ժամանակ էր ապրում, իսկ Կղեմէս աղէքսանդրացին և Կիւրգէնը սրան ծագումով հայ են համարում Պամփիլիացի անուանելով «երօս արմենեօս»: Իսկ արեւելեան պատմագիրներից Զրադաշտի մասին պատմում են շատ քիչ, Ռաշիդէզդին, Նասիրէզդին—Թուսի—Ասադի Ֆիրդուսի, որոնք ապրում էին ԺԲ. ԺԳ դարում և մահմեդական էին, իսկապէս սոքա բոլորն էլ առաւուրեալաբան իրանական ժողովուրդի մըջից ծաղկաքաղելով, աւանդութիւններ են հաղորդում Զրադաշտի անձնաւորութեան մասին: Հայկական հին մատենագիրների մէջ միայն անմահ Մովսէս-Խորենացին է մի քանի կարճաւոր խօսքեր ա-

սում դրա մասին. Խորենացին Ջրադաշտին ներկայացնում է մի քանի յունական և հռոմէական մատենագիրների պէս Նինոսի և Շամիրամի ժամանակակից և Բակարիացիների կամ Մարերի թագաւոր (տես Մովս. Խորենացու Հայոց պատ. Ա. գիրքը 9. գլ. և ԺԵ գլ.):

7) Կամբիսը Պարսից Աքիմենեան տոհմի ամենափառաւոր գահակալներից մէկն է հանդիսանում մի քանի պատերազմների յաջողութեամբ: Սա իւր հօր Կիւրոսի, որ մեր Տիգրան Նրուանդեանի դաշնակիցն էր, թագաւորութիւնը ժառանգեց 522 թ. Ք. ծ. առաջ. և մեռաւ Նգիպտոսից իւր Շոշ մայրաքաղաքը վերագառնալու ժամանակ ձիուց վայր ընկնելով:

8) Այս թագաւորը պատմութեան մէջ յայտնի է «կեղծ» մականունամբ իւր անձնաւորութիւնը Կամբիսի հառազատ եղբայր ձեացնելու պատճառով: Սա ծագումով մարացի էր և կոչումով մուգ. բարձրացաւ Պարսից գահը 521 թուին Ք. ծ. առաջ և սպանուեց Պարսից իշխաններից իւր խաբէութիւնը երեան գալով, յաջորդ տարին: Շմերդիսին պայազետեց Դարես Վշտասպեանը, Տես ծանօթ. 2.

9) Բակարիան գտնւում է Պարսկաստանի հարաւ արեւելեան անկիւնում Հնդկաստանի սարերին սահմանակից, մի ժամանակ այս քաղաքը Պարսից թագաւորների աթոռանիստն էր:

10) Մարաստանը կամ Մարքը գտնւում է Պարսկաստանի, Հայաստանի, Ասորեստանի և Խուժաստանի միջնավայրում. սորա ղլխաւոր քաղաքն է Նկրատան:

11) Բուդգան բուդդայական կամ Թօ կրօնի

հիմնադիրն է համարւում. որ ներկայումս տարածուած է հին ժամանակներից սկսած Զինաստանում, Հնդկաստանում, Սէյլոնում, Ճապոնեան կղզիներում և արեւելեան Ասիայի մի քանի ցեղերի մէջ, որոնց բոլորի թիւը հասնում է մերձաւորապէս 505 միլիոնի: Բուդգա մեծ վարդապետը ծնուել է մօտաւորապէս վեցերորդ դարու կիսում Քրիստոսի ծննդից առաջ Հիմալայեան լեռների ստորոտում գտնուող Նեպալ աշխարհում մի փոքրիկ թագաւորութեան մէջ, որի աթոռանիստն էր Կապիլապատսու քաղաքը: Ըստ աւանդութեան Բուդգան ծնուել է կուսից: Այս հոյակապ անձնաւորութեան իսկական անունը Բուդգա չէր, այլ «Սուդարտա», իսկ Բուդգան մականունը է նորա անունն, որ նշանակում է «գիտուն, իմացող, յուզող»: Ժամանակակից ժողովուրդը Բուդգային անուանում էր «ճգնաւոր Հոտամ. բանաստեղծութեան մէջ յաճախ հիշում է Սակիա Մունիս» անունով: Биография сто великихъ людей. книга 1, Буда երես 45.

12) Ջրադաշտական վարդապետութիւնը զանազան հարստութիւնների (dinastie) շրջանում, սկսած Աքամենեանից, հետզհետէ սկսեց մեծ ծաւալ ստանալ Արեւելքում: Սասանեան հարստութեան հիմնադիր Արտաշիր Ստահրացին 226 թուականին հիմն ի վեր տապալելով Պարթևական քայքայուած հարստութիւնը՝ իշխանական տոհմը, իւր աթոռը հաստատելով Ստահրում, մեծ յաջողութեամբ և եռանդով վերանորոգեց մոզերի օգնութեամբ Ջրադաշտական կրօնը՝ և հրամայեց բացարձակ կերպով տիրապետող կրօն ընդունուի իւր ստորագրեալների երկիրներում: Այս աշխարհակալից յետոյ, իւր յաջորդները՝ Շապուհ Բ, (309—380) շատ ազգեր նը-

ւածելով՝ իւր նախորդի ուղղութեանը հետեւեց: Այս կրօնը դոյնալիս ընթացք ստացաւ Շապուհ Բ-ի յաջորդների ժամանակներում մինչև Խոսրով Ազրուէ-զի գահակալութիւնը: Այս ժամանակներում արաբացիք դուրս գալով մեծ հոսանքով իւրեանց երկրից՝ ողողեցին ամբողջ Պարսկաստանը և ջանացին Մամետի Ղուրանը տարածել հալածելով Զրադաշտականութիւնը: Յազկերտ երբորդ Սասանեան վերջին թագաւորը չկարողանալով մաքառել սոցա դէմ, իւր երկիրը անաշտական թողնելով, Որմզդական կրակն ձեռքը առած փախաւ Բակտրիան, ուր և մեռաւ (651):

Այս չըջանից սկսած մոգերի օրէնքը կամաց-կամաց անկման դիմեց: Սակայն և այնպէս, մինչև այժմ այդ կրօնը դաւանում են Պարսկաստանի մի քանի խուլ անկիւններում, ինչպէս օրինակ, Կարմանում, Նզդում, Հնդկաստանում, Բոմբայ կոչուած քաղաքի մի բուռը ժողովուրդ: Բացի սոցանից, Գուէրը անուանուած՝ տակաւին բարբարոսական վիճակի մէջ գտնուող՝ մի փոքրիկ ցեղ, որ բնակուած է Կովկասի սահմաններում, Գուէրները երկրպագութիւն են տալիս Բագուայ կրակներին:

13) «Վեդա կամ Ռեգ-Վեդա» կոչուած հնդիկների հնագոյն, զանազան ժամանակներում յօրինած սրբազան գրքերի ժողովածուն է, որի մէջ ամփոփուած են նախնական հնդիկների և մի քանի արիական ծագում ունեցող, ազգերի կրօնական սկզբունքները: Այս մատեանը գրուած է «սանսկրիտ» (Sanskritam) կոչուած լեզուով, որ երկու հազար տարի դեռ շատ առաջ գործածութեան մէջ էր Հնդկաստանում: Բրահմաները կամ Վեդա կրօնի կուսակիցները այս թուականին կատարելագործութեան հասած մայր լեզուին անուանում էին «աստուածների լեզու» (Surân'i, Devabân'i) իսկ սորա տարրերին՝ աստուածեղէն գրեր կամ դիւցազրեր (Divânagari):

ԳԻՆՆ Է 15 ԿՈՊԵԿ:

4894

2013

4782